જ્યાં હરેકને પહોંચવું જ છે

લેખક

કાકાસાહેબ કાલેલકર

એન. એમ. ત્રિપાઠી (પ્રાઇવેટ) લિ.

૧૬૪, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૭

મૂલ્ય : રૂ. ૬–૭૫

આવરણ છપાઈ : દીપક પ્રિન્ટરી–અમદાવાદ

મુદ્રક :
યશવંત બુટાલા
ધી યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સ્ટેશન રોડ, પ્રાંતિજ.
જિ : સાબરકાંઠા.

પ્રકાશક :
અરવિંદ પંડ્યા
એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ.
૧૬૪, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨

પરિચય

જીવનના પ્રારંભમાં અને અંતમાં બે ક્ષણ મહત્ત્વની હોય છે– જન્મ અને મરણ. મા–બાપ આપણને જન્મ આપે છે તેની સાથે ભાઈ–બહેન અને સગાંવહાલાં પણ આપણને તેમની મારફતે મળે છે.

આપણાં આ સગાં ઘરડાં થાય ત્યારે એમના મૃત્યુના સ્વીકાર માટે તેઓ આપણને તૈયાર કરે છે. પછી તો યથાસમયે જ્યારે તેઓ આ દુનિયા છોડી દે છે ત્યારે એમના શરીરની છેલ્લી સેવા કરવાની તક પણ આપણને મળે છે.

આમ જન્મ મૃત્યુ બંને ક્ષણ અત્યંત મહત્ત્વની ગણાય.

જ્યારે જ્યારે જીવનનું ચિંતન કરું છું ત્યારે ત્યારે મને જન્મ આપનાર મારાં માબાપ પ્રથમ યાદ આવે છે અને તેઓ મારી પાસેથી છેલ્લી સેવા લઈ દુનિયામાંથી વિદાય થયાં એ પણ ધ્યાનમાં આવે છે. એ દરમિયાન આપણે પરણ્યા હોઈએ એટલે પતિપત્નીના સહયોગથી વૈવાહિક જીવનનો પ્રારંભ કરીએ આપણે પોતે માત–પિતા બની સમાજમાં મહત્ત્વનું સ્થાન લઈ લઈએ, અને આ રીતે વિશ્વની જીવનયાત્રા અખંડ ચાલુ રહે.

મારાં મા પ્રથમ ગયાં પાછળથી મારા પિતાશ્રી ગયા. બહેન અને ભાઈઓનાં મૃત્યુના પણ મારે સાક્ષી થવું પડયું. આ બધાનાં શરીરની છેલ્લી વ્યવસ્થા પણ મારે કરવી પડી એ યાદ આવે છે.

આમ, મૃત્યુનો અત્યંત નજીકનો પરિચય સ્મરણમાં કાયમનો રહ્યો છે.

મારાં માતા–પિતાના મૃતદેહોની છેલ્લી વ્યવસ્થા મારે જ કરવી પડેલી. ત્યારે જાણ્યું કે કેટલાક લોકો મરી ગયેલા માણસના દેહને જમીનમાં દાટી દે છે, તો કેટલાક મૃત શરીરને પશુપક્ષી કે માછલાંને ખાવા આપે છે. આપણે એવા પરોપકારમાં ઊતરતા નથી, પરંતુ આપણી સમક્ષ આપણે આપણા સગાંવહાલાંના શરીરને અગ્નિને અર્પણ કરતા હોઈએ છીએ. અંતે એ શરીરોની રાખ અને બચી

ગયેલાં હાડકાં નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં પધરાવીએ છીએ. એવી સગવડ ન હોય ત્યાં એ આખરી વસ્તુને તળાવમાં ડુબાડી દઈએ છીએ. આવાં સદ્‌ગત સગાંવહાલાંને યાદ ગમવા માટે આપણે શ્રાદ્ધ પણ કરીએ છીએ.

જન્મ-મૃત્યુનો આવો અનુભવ દરેક માણસને છે જ. યથાકાળે એ મળે જ છે. મારે પણ કેટલાંય સગાંવહાલાંને અને આદરણીય સત્પુરુષોને સ્મશાન સુધી પહોંચાડવા પડ્યાં છે. મારે મન સ્મશાન એ અત્યંત પવિત્ર જગ્યા છે. જ્યાં આપણે સગાંવહાલાંનાં શરીરની અંતિમ સેવા કરી એ સ્થાન આપણે માટે અત્યંત પવિત્ર જ હોવું જોઈએ. હિંદુ સંસ્કૃતિમાં મરી ગયેલા માણસનું શરીર અપવિત્ર મનાય છે. સ્મશાન વિષે આદર રાખવાને બદલે એ સ્થાનને આપણે અશુભ માનીએ છીએ એ મોટો દોષ છે.

આ સ્થિતિ સુધારવા માટે મેં એક લેખમાળા લખી હતી. 'સ્મશાન યાત્રા' એવું જ નામ એને આપત. પણ વાંચકોને એ ગમશે નહિ એવો વિચાર મનમાં આવવાથી શીર્ષક આપ્યું 'જ્યાં દરેકને પહોંચવું જ છે.'

મુંબઈના ગુજરાતી સાપ્તાહિકમાં 'સુધા'માં આ લેખમાળા ક્રમશઃ છપાઈ હતી. વાંચકોએ એનું રસપૂર્વક સ્વાગત કર્યું હતું. એટલે મારે 'સુધા'ના સંચાલકોનો આભાર માનવો જોઈએ. મને એવો ખ્યાલ છે કે આ લેખમાળા માટે આ સુંદર શીર્ષક 'સુધા'ના તંત્રીએ સુઝાડ્યું છે. મને એ શીર્ષક ખૂબ ગમ્યું. આ શીર્ષકથી સૂચવાય છે કે આપણો પણ ત્યાં હક્ક છે. . .

મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે સ્મશાનોનું ઉત્કટ દર્શન મને પહેલવહેલું થયું મારાં માતપિતાને કારણે. ત્યાર પછી તો સગાંવહાલાં, ઇષ્ટમિત્રો, દેશના કે સમાજના નેતાઓ અને બીજા અનેકોએ સ્મશાનના દર્શનની મને તકો આપી.

એમાં ખાસ ધ્યાનપાત્ર બનેલ છે મહાયુદ્ધોને કારણે જે લાખો લોકો મરાયા એમની વિશાળ સ્મશાનયાત્રા.

સગાંવહાલાંને મૂકવા જઈએ ત્યારની ભાવના સામાન્ય રીતે લાગણી-પ્રધાન હોય છે. સ્વદેશના રક્ષણને અર્થે જેઓ લડ્યા અને મર્યા એમની સ્મશાન યાત્રાનું દર્શન, ચિંતન અને સ્મરણ અદ્ભુત હોય છે. એ દર્શનદ્વારા માનવી-સંસ્કૃતિની અનેક બાજુઓ ચિંતનનો વિષય બને છે.

સામાન્ય સ્મશાન યાત્રા તો જીવનના સાથીઓની છેલ્લી સેવાને કારણે હોય છે, પણ એક બે મહાયુદ્ધોને અંતે જ્યારે કેટલાંયે વિમાનો આપણે માટે લડ્યાં અને લડાઈનો ભોગ થઈ નીચે પડ્યાં ત્યારે એમના ભાગો ભેગા કરી એમને પણ નવી જાતના સ્મશાન સુધી પહોંચાડવા પડ્યા. એમના પ્રત્યેનો આદરભાવ તો જુદો જ હોય. એટલે આ વિમાનોની સ્મશાનયાત્રા પણ અત્યંત મહત્ત્વની અને હૃદયોને કોતરનાર નીવડી.

આમ માનવોની સ્મશાનયાત્રા સાથે પશુપક્ષીઓની અને જલચરોની સ્મૃતિ બંધાઈ જાય છે. વિમાન જેવા યંત્રોની પણ સ્મશાનયાત્રા મારે લખવી પડી. આપણા જીવનમાં જેમનો અત્યંત તુચ્છ ભાગ છે, પણ જેમની સેવા વગર પ્રાણીઓ પણ જીવી શકતાં નથી એવાં કીડી મંકોડા જેવા પ્રાણીઓની પણ સ્મશાનયાત્રા હોય છે એવું પણ સ્મરણ થયું. એ પ્રાણીઓ ભલે તુચ્છ હોય પણ એમની વ્યાપક સેવા વગર આપણું જીવન ટકી જ ન શકે. એટલે એમની સ્મશાનયાત્રાનું પણ ચિંતન અને લેખન કરવું પડ્યું. આમ વિમાન જેવાં યંત્રો અને કીડીમંકોડા જેવા જંતુઓ પણ સ્મશાન યાત્રાનો એક વિષય થઈ ગયા.

'સુધા'માં પ્રગટ થયેલી આ લેખમાળા પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે સંતોષ અનુભવું છું.

૧-૯-૭૬
સંનિધિ, રાજઘાટ
નવી દિલ્હી

काका कालेलकर

અનુક્રમ

ગુજરાત મહારાષ્ટ્રના અરે ભારતના વયોવૃદ્ધ કાકાસાહેબ જ્ઞાનવૃદ્ધ અને જીવનના પુરસ્કર્તા છે તેમ મૃત્યુને ય પરમ સખારૂપે ઓળખાવી રહ્યા છે. મૃત્યુ સાથે અનિવાર્યપણે સ્મશાનનું સ્મરણ થાય જ. એમણે જીવનમાં નિહાળેલાં સ્મશાનો વિશેના આ ચિંતનને શબ્દબદ્ધ કરતી આ લેખમાળા વાચકોને ખૂબ જ ગમશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

□□□

૧

મંગળમય મૃત્યુ અપવિત્ર શાને ?

એકાદ સ્મશાન જોઈને કોક વાર મન ઉદાસ થાય એ સમજાય એવું છે પણ લોકો સ્મશાનભૂમિને અપવિત્ર કેમ માને છે એ મારા સમજવામાં કેમે કરીને આવતું નથી. માણસ મરી ગયા પછી એનું શરીર આપણે ત્યાં અપવિત્ર ગણાય છે. લોકો એને અડવાનું ટાળે છે. જૂના લોકો શબને અડયા પછી સ્નાન કરતા હતા, એની પાછળની ભાવના સમજવા જેટલો જૂની રૂઢિઓમાં હું ઉછરેલો છું. પણ આજે એ અપવિત્રતાની ભાવના કેમે કરી ગળે ઊતરતી નથી.

અપવિત્ર શા માટે?

માણસ મરી ગયા પછી એનું શરીર આપણે કાં તો

દાટી દઈએ છીએ અથવા અગ્નિસંસ્કારથી ભસ્મ કરીએ છીએ. આ અંત્યવિધિ સામાજિક ગણાય છે એ ઉત્તમ છે. જેટલાં સગાંવહાલાં, ઇષ્ટમિત્રો અને સ્વજનો, જે એકત્ર થઈ શકે તે બધાં ભેગાં થઈ સ્મશાન સુધી જાય અથવા મરેલી વ્યક્તિને કબ્રસ્તાન સુધી પહોંચાડી આવે એ સામાજિક સંસ્કાર સારા છે. પણ આમ સ્મશાને જનારા લોકોને ડાઘુ કહીને એમને ન અડવાની અને એમને ફરજિયાત સ્નાન કરાવવાની જૂની પદ્ધતિ કેટલે દરજ્જે સારી હતી એ વિષે મારા મનમાં ઊંડી શંકા છે.

કોઈ માણસ મરી જાય તો સગાંસંબંધીઓએ અમુક દિવસનું અશૌચ પાળવું જોઈએ એ પણ લાગણીની દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક હોય તો યે આજના જમાનામાં પાળવા જેવું નથી. સગાંવહાલાંમાંથી કોઈ મરી જાય તો બે–ચાર દિવસ આપણે ગમગીન હોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. એ દિવસોમાં મળવા આવનાર લોકોએ ઠઠ્ઠામશ્કરી ચલાવવાની અસંસ્કારિતા ન બતાવવી જોઈએ. દુઃખી માણસની લાગણી સાચવવી જોઈએ એ બરાબર છે. પણ એને અશૌચ એટલે કે અપવિત્ર દિવસ કેમ ગણીએ? મૃત્યુનું દર્શન અને સ્મરણ થોડા વખત માટે આપણને ગમગીન કરે એ સમજાય એવી વાત છે, આપણને ગંભીર કરે એ તો યોગ્ય જ છે, પણ એમાં અપવિત્રતા શા માટે આવવી જોઈએ?

આપણા લોકોએ પક્ષપાત રહિત થઈને બે જાતનાં અશૌચ સ્વીકાર્યાં છે, એટલું અહીં નોંધવું જોઈએ. ઘરમાં

કોઈ બાળક જન્મે ત્યારે જનનાશૌચ પાળવાનો રિવાજ હતો અને કોઈ મરી જાય ત્યારે મરણઅશૌચ પળાતું. અમારે ત્યાં જનનાશૌચને 'સુવેર' કહે છે, અને મરણ-અશૌચને 'સૂતક.'

વિચારણીય અપવાદ

માણસ મરી જાય કે તરત એનું શરીર અપવિત્ર બની જાય છે. આ નિયમને એક વિચાર કરવા જેવો અપવાદ છે. કોઈ સંન્યાસી મરી જાય તો એનું શરીર અપવિત્ર નથી ગણાતું. એ શરીર જમીનમાં દાટી આવેલા લોકોને સ્નાન નથી કરવું પડતું. કારણ પૂછતાં કોકે કહ્યું કે સંન્યાસી તો વૈરાગ્ય પાળનાર સમાજબાહ્ય પુરુષ. એનું શરીર, એ મરી ગયા પછી, ઝાડના લાકડાં જેવું જ ગણાય. એના શરીરને મંત્રાગ્નિ આપવાપણું નથી હોતું. કાં તો એને દાટી દો અથવા ભડાગ્નિથી બાળી નાખો. એ શરીર અપવિત્ર નથી અને તેથી એનું અશૌચ પણ નથી.

હું તો માનું છું કે સ્મશાનભૂમિ અપવિત્ર નહીં, પણ પવિત્ર ગણાવી જોઈએ અને જીવનનું ઊંડું ચિંતન કરનારને સ્મશાનમાં જઈ આવવાની અને ત્યાં બેસીને જીવનચિંતનની સાધના કરવાની ભલામણ કરવી જોઈએ. મારાં મા-બાપ અને બીજાં સગાંનો અંત્યવિધિ જ્યાં થયો એ સ્થાન મારે માટે અત્યંત પવિત્ર છે. હિંદુ લોકો સ્મશાનભૂમિને ગંભીરતા અર્પણ કરતા નથી, એની

આસપાસ ભવ્યતાની પવિત્રતા ઉમેરતા નથી એ એક મોટો દોષ છે.

જડતાની ઉપાસના

નાનપણમાં જે સ્મશાનો જોયાં હતાં ત્યાંની અવ્યવસ્થા અને એક પ્રકારની ગંદકી જોઈને અકળાયો હતો જ. પણ દિલ્હી જેવી રાજધાનીના શહેરના નિગમબોધઘાટવાળા સ્મશાનની દુર્દશા જોઈ અને ત્યાં જવાના રસ્તાની અગવડ અને કડાકૂટ જોઈ મને ઘણી ગ્લાનિ થઈ. હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતિની આપણે ગમે તેટલી ચર્ચા કરીએ (એ આપણો શોખનો વિષય છે.) પણ આપણા જીવનમાં કશો ઇષ્ટ ફેરફાર ન કરવાની જડતા જોઈ એમ જ કહેવાનું મન થાય છે કે આજની હિંદુ સંસ્કૃતિ જાણે દૃઢતાપૂર્વક જડતાની ઉપાસના કરવામાં જ માને છે. જેણે આખો જન્મારો સમાજમાં રહીને પુરુષાર્થ કર્યો તેની અંત્યયાત્રા આપણે ગમે તેટલી ભક્તિથી ઊજવતા હોઈએ પણ એમાં ગંભીરતા, ભવ્યતા, પવિત્રતા, સ્વસ્થતા અને વ્યવસ્થા આપણે કેમ નથી ઉમેરી શકતા એ ધ્યાનમાં આવતું નથી.

નિશ્ચિત જગ્યા

આપણાં સ્મશાનો એટલે અવાવરી જગ્યાઓ: ભાગ્યે જ એકાદ દિવસે કોઈ મૃત વ્યક્તિને ત્યાં લઈ જવાનો વારો આવે. સામાજિક દૃષ્ટિએ એ સ્થાનની ગંભીરતા અને પવિત્રતાને છાજે એવી વ્યવસ્થા ત્યાં કેમ ન કરીએ ?

કેટલેક ઠેકાણે સ્મશાનની આસપાસ કાયમી દીવાલ ચણાવવામાં આવે છે. એની પાછળનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય, સ્મશાનની આસપાસ વાડનું કે દીવાલનું હોવું ઇષ્ટ છે ખરું. અંદર શું ચાલે છે એ તરફ નાના છોકરાઓનું ધ્યાન ન જાય એ ઇષ્ટ છે અને જમીનના લોભિયા લોકો ધીમે ધીમે એ ભૂમિ પર આક્રમણ ન કરે એ પણ જોવાનું રહ્યું.

સનાતન સ્થિતિ

યાત્રાને સ્થળે જ્યાં અસંખ્ય લોકોની આવ-જા ચાલુ હોય છે ત્યાં તો સ્મશાનભૂમિની સંકુચિતતા, ત્યાંની અસંસ્કારી અવ્યવસ્થા અને સ્થાનિક લોકોની લાગણીની જડતા જોઈ ચીડ અને તિરસ્કાર છૂટે. (આ સ્થિતિ આજની નથી, સનાતન કાળની છે.) રાજા હરિશ્ચંદ્રની કથામાં વિશ્વામિત્રના ગુરુમાહાત્મ્યને કારણે એ વચનનિષ્ઠ રાજાને સ્મશાનના રખેવાળ થવું પડ્યું હતું. તે વખતનું વર્ણન આજની સ્થિતિ કરતાં જરા ય જુદું નથી.

જે ધર્મસમાજે માણસ જેવા માણસના, જીવતાં અનેક લાગલા પાડ્યા તે પવિત્ર અને પક્ષપાત રહિત એવા મરણના ઘરમાં તો એકતા સ્વીકારશે એવી અપેક્ષા પણ કેમ રખાય ? ધર્મભેદ પ્રમાણે અને જાતિ-ભેદ પ્રમાણે અંત્યવિધિનાં સ્થાનો ભિન્ન છે જ. પણ બલિહારી અસ્પૃશ્યતાની, આપણા દેશમાં દક્ષિણમાં ઈસાઈ લોકોમાં પણ સવર્ણ ખ્રિસ્તી સમાજનું સ્મશાન નોખું અને હરિજન

ઈસાઈઓનું સ્મશાન જુદું એવા ભેદ આજે પણ ત્યાં દેખા દે છે. મર્યા પછી પણ માણસને સામાજિક ઉચ્ચનીચ ભાવ અને એનાં માન–અપમાન છોડતાં નથી. મરણ સાથે વૈર શમી જતું હશે, मरणान्तानि वैराणि, પણ ધર્મ અને સમાજ આટલી ઉદારતા કેમ બતાવી શકે?!

વિરામ સ્થળ

જીવંત માણસ ઘરો બાંધીને ગામડાઓમાં અને શહેરોમાં રહે છે. મનુષ્ય વસતિ માટે કેટલી બધી જગ્યા રોકે છે? અને જગ્યા પૂરતી ન હોય તો ઘરના માળ ઉપર માળ બાંધી આકાશ ઉપર પણ થોડું ઘણું આક્રમણ કરે છે. એ તો ઠીક, પણ મરી ગયા પછી માણસ સૂવા માટે કાયમી જમીન રોકે એ ક્યાં સુધી ન્યાયી છે એ સવાલ દિવસે દિવસે આકરો થવાનો જ. (કહે છે, એક માણસે પરદેશમાં એક ગાડી ભાડે કરી અને કહ્યું કે મને શહેર તરફ લઈ જા. ભાષાની મુશ્કેલી. ગાડીવાળો શહેર શબ્દ સમજે નહિ એટલે ભાડૂતે કહ્યું, 'જ્યાં ઘણા લોકો એકત્ર રહે છે તેને અમે શહેર કહીએ છીએ. ત્યાં મને લઈ જા.' ગાડીવાળો મોટો તત્ત્વદર્શી હશે એ એને સીધો સ્મશાન તરફ લઈ ગયો. એણે કહ્યું, 'કેટલીયે પેઢીના લોકો અહીં કાયમનો આરામ લે છે. સૌથી મોટી વસતિ અહીં જ રહે છે. આ જ સ્થાને તમારે આવવું હતું ને? ગાડીવાળાની વ્યાખ્યા સાચી હતી. ભાડૂતને એ ફાવતી ન હતી એમાં એનો શો વાંક?)

આપણે ત્યાં બાળવાનો રિવાજ ચાલુ કરી આપણે જમીન રોકવાની મુશ્કેલી દૂર કરી. એમાં પણ જો મનુષ્યની વસતિ નદીને કિનારે હોય તો તો સ્મશાન માટે નદીને કિનારે જગ્યા પસંદ કરવામાં આવે છે. માણસનું શરીર બાળ્યા પછી એની રાખ અને હાડકાં પાણીમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. મનાય છે કે જલાશય એ પવિત્ર સ્થાન છે. રાખ અને હાડકાં (ભસ્મ અને ફૂલ) વહેતા પાણીમાં પધરાવ્યાં એટલે એમની સદ્‌ગતિ થઈ. સ્મશાન સમુદ્ર કિનારે હોય તો એથીયે ઉત્તમ. (सागरे सर्व तीर्थानि)

કુદરતની કરકસર

સમુદ્રનું તો ઠીક. સમુદ્ર પોતાના પેટમાં માણસના હાડકાં સંઘરતો નથી. કાળે કરીને મોજાંઓ સાથે માણસનાં હાડકાં સમુદ્ર કિનારે ફેંકાય છે. પછી એ હાડકાંની કદર કાગડાઓ અને સમડીઓ કરે તો કરે. નદીમાં ફેંકેલાં હાડકાં અને ભસ્મ વહેતાં વહેતાં સમુદ્ર સુધી જતાં હશે અથવા નદીના કાંપ સાથે ખેતરોમાં ફેલાતાં હશે. માટી માટી સાથે ભળી જાય એ જ અંતે યોગ્ય છે.

હાડકાં અને ભસ્મથી નદીનું પાણી બગડે છે કે નહિ એનો આપણા લોકો વિચાર કરતા નથી.

જ્યાં મડદાં દાટવાનો રિવાજ છે ત્યાં અમુક જગ્યાએ મડદાંની ભીડ થયા પછી એ સ્મશાનભૂમિ વાપરવાનું બંધ કરે છે. કાળે કરીને લોકો એને સ્મશાનભૂમિ તરીકે પણ

ભૂલી જાય, ત્યારે એ જમીન સામાન્ય કુદરતના તાબામાં જાય છે. અંગ્રેજીમાં એને Reverting to the state of nature કહે છે. આટલી સગવડ ન હોત તો પાંચ દસ સૈકાઓની અંદર માણસે અપનાવેલી બધી જ ભૂમિ સ્મશાનભૂમિ થઈ જાત. જે વનસ્પતિ ખાઈને આપણે પુષ્ટિ મેળવીએ છીએ તેને જ અંતે આપણાં શરીરો ખોરાક તરીકે કામ આવે છે, એ વસ્તુ परस्परं भावयन्तः નો ઉત્તમ નમૂનો છે. આપણે એને કુદરતની કરકસર પણ કહી શકીએ.

સ્મશાનભૂમિનો બીજો એક પ્રકાર માનવ સંસ્કૃતિની શરમમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. જીવનકલહની દૃષ્ટિએ અથવા અભિમાનથી પ્રેરિત થઈને માણસો અંદર-અંદર ઝઘડા કરે છે, અને એ જ ઝઘડા વધી પડે એટલે લોકો યુદ્ધો કરે છે. સેંકડો, હજારો અને લાખો લોકો એક-બીજાને મારી નાખવાના ઉદ્દેશથી જ ભેગા થાય છે. જૂના વખતમાં જ્યારે સંસ્કૃતિની કદર હતી ત્યારે બંને બાજુના લોકો લડવા માટે યુદ્ધભૂમિ ખાસ પસંદ કરતા હતા. જ્યાં ખેતી કે બાગબાની થાય છે, જે ભૂમિ માણસને ખોરાક પૂરો પાડે છે, તેવા ભૂમિભાગ ટાળીને, લડવા માટે અવાવરી જમીન પસંદ કરતા. જેમનામાં લડવાનું શૂર નથી એવા લોકો રણભૂમિની આસપાસ આવે પણ નહિ એ હેતુથી રણભૂમિ ઉપર રણસ્તંભ ઊભો કરવામાં આવતો. ખેડૂતો, કારીગરો, બ્રાહ્મણો અને પુરોહિતો,

સ્ત્રીઓ અને બાળકો એ સ્તંભ જોઈને નક્કી કરતા કે અહીંથી દૂર જવું જોઈએ. પછી લડાયક સેનાઓ રણ-ભૂમિ પર આવી એકબીજાની કતલ કરતી.

આંસુ કોણ ઢાળે ?

હવે જ્યાં હજારો ને લાખો લોકો મરાયા ત્યાં અલગ સ્મશાન ક્યાંથી ઊભાં કરવાં ? રણભૂમિને જ સ્મશાનભૂમિ કરવી પડતી, અને અસંખ્ય લોકોનાં હાડકાં એકબીજામાં ભળી જમીનની અંદર આરામ લેવાનું પસંદ કરતાં. આવાં વિશાળ સ્મશાનોની સંભાળ પણ કોણ રાખે ? મહાભારતનું યુદ્ધ અઢાર દિવસ સુધી જ્યાં ચાલ્યું તે જગ્યા આજે પણ બતાવવામાં આવે છે. એ સ્થાન જોઈને મનમાં વિષાદ પણ પેદા નથી થતો. એટલા જૂના કાળનાં યુદ્ધો માટે આજે આંસુ કોણ ઢાળે એમ છે ? युद्धस्य कथा रम्या એ ન્યાયે લડાઈનાં વર્ણનો પ્રમાણે રણભૂમિઓ નક્કી કરી, લોકો એ જોઈ આવવાનો સંતોષ માને છે અને પ્રાચીન ઇતિહાસના એ દુઃખદ પ્રસંગો યાદ કરી માનવ સંસ્કૃતિનું થોડુંક ચિંતન કરે છે. ખરું જોતાં અઢાર દિવસમાં જ્યાં લાખો લોકો મરાયા એ ઠેકાણે યુદ્ધપરાયણ માનવ-સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવા માટે ખાસ મહાવિદ્યાલયો ખોલાવાં જોઈએ. યુરોપના લોકો આગળ આવી સૂચના મૂકીએ તો નેપોલિયન જેવા યુદ્ધના રસિયાઓનાં સ્મારકો આવે ઠેકાણે પણ તેઓ ઊભાં કરે.

આવી સ્મશાનભૂમિઓમાં મરેલા લાખો લોકોના આત્મા જો પોતાના જમાનાની સાક્ષી આપવા ભેગા થાય તો એમાંથી એક મહત્ત્વનું સાહિત્ય ઊભું થશે. એમાંથી યુદ્ધ વિરોધી પ્રચાર કરવા માટે એક વિજયસ્તંભ જેવો યુદ્ધવિરોધી શાંતિ સ્તંભ પણ ઊભો કરી શકાય.

૨

સ્મશાનના પ્રકાર

સ્મશાનનો પ્રભાવ

નિવૃત્ત થયેલાં સ્મશાનો જગ્યા શા માટે રોકી રાખે?

મારો ઉદ્દેશ અત્યાર સુધી જોયેલાં અનેક સ્મશાનોની સ્થિતિ, ત્યાંના રિવાજો, ત્યાંનું સામાન્ય વાતાવરણ અને ત્યાં સૂઝેલા વિચારો આપીને 'સ્મશાન જેવી સાર્વભૌમ સંસ્થા' વિષે સાંસ્કૃતિક ચિંતન કરાવવાનો છે. એમાં રીતસરનું વૈજ્ઞાનિક વિવેચન આપવું નથી. સામાન્ય નિબંધનો જે હેતુ હોય છે કે 'પ્રેરણા આપવાની દૃષ્ટિએ' ઉપર્યુક્ત વિચારોને સમાજ આગળ મૂકવા એ જ હેતુ અહીં પણ છે. તેથી જે વખતે જે સૂઝે, અને વિવેચન-ચિંતનને અનુકૂળ હોય તે આપતો જઈશ.

કબ્રસ્તાન

અત્યાર સુધી ત્રણ જાતનાં સ્મશાનો મેં સાંભળ્યાં છે. દુનિયામાં મોટા ભાગનાં સ્મશાનોમાં મડદાં જમીનમાં દાટવાનો રિવાજ હોય છે. મડદું દાટચા પછી એ જ ઠેકાણે બીજા લોકો ખાડો ખોદે નહીં એ હેતુથી ઉપર એંધાણી તરીકે પથરા રાખવાનો રિવાજ મૂળે હશે. હવે એ સ્થાને કોણ સૂતું છે (કોનાં હાડકાં સૂતાં છે) એ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે અને માણસનું સ્મારક કરવાના હેતુથી એ પથરા ઉપર માણસનું નામ, જન્મમૃત્યુની તિથિ વગેરે આપવાનો રિવાજ ઊભો થયો. પછી તો મરનારનાં થોડાં વખાણ પણ લખવાનું મન થાય જ. અને આવું સ્મશાન–સ્મારક ઊભું કરનાર લોકો, સગાંવહાલાં કે બીજા, પોતાનું નામ પણ એ સ્થાને કોતરે.

આ રીતે થોડી જગ્યામાં અનેક લોકોને સુવાડચા પછી, આરામ લેનાર લોકોની ભીડ જોઈ એ સ્મશાન બંધ કરાય છે. ત્યાં સુધી દાટેલાં મડદાંનું લોહી, માંસ, આંતરડાં, મસ્તિષ્ક વગેરે બધું સડીને માટી ભેગું માટી થાય છે, હાડકાંના પણ ચૂરા થાય છે. હવે આવું 'નિવૃત્ત–સ્મશાન' પૃથ્વીનો એટલો ભાગ ક્યાં સુધી રોકી રાખે? કબ્રસ્તાન પર કોતરેલા લેખો પણ જૂના થાય છે, એને વિષે આદર કે જિજ્ઞાસા રાખનાર લોકો પણ મરી પરવારે છે. પછી બધી રીતે નિર્હેતુક થયેલાં સ્મશાનો રાખવાને બદલે

ઉપરની બધી નિશાનીઓ કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને પછી એ જમીનનો ઉપયોગ ખેતી માટે કે બગીચા માટે થાય છે. આ છેલ્લી વ્યવસ્થાને કહે છે 'કુદરતની જમીનનો એ ભાગ પાછો કુદરતને આપી દેવાય છે.' કેમકે માણસનું કશું પ્રયોજન એમાં રહ્યું નથી.

સ્મશાનભૂમિ

આવાં સ્મશાનો જ્યાં સુધી ટકે છે ત્યાં સુધી એમના પ્રત્યે માણસજાત કાંઈક આદરબુદ્ધિ રાખે છે. એવાં સ્મશાનોની અંદર અને આસપાસ ઝાડો વાવે છે. આસપાસની દીવાલ અંદરની ગંભીરતાને પોષે છે. આવાં સ્મશાનો જોઈને એ વાપરનાર લોકોની સંસ્કારિતા, અને મરી ગયેલા લોકોની સ્મૃતિ પ્રત્યે આદર થાય છે.

બીજી જાતનાં સ્મશાનો હું માનું છું આપણા દેશમાં જ ખાસ હોય છે. એ સ્મશાનોમાં આણેલાં મડદાં દાટવાને બદલે ત્યાં બાળી નાખવામાં આવે છે. આ રીતે મડદું સડે નહિ, એની માટી કે રાખ જમીનમાં ભળે નહિ અને ખેતી દ્વારા પરંપરાથી માણસના પેટમાં જાય નહિ એ ખાસ ઇંતેજારી એ પ્રકારમાં હોય છે. મડદાં દાટવા કરતાં બાળવાની પ્રથા વધારે સારી છે એમ હું માનું છું. જે લોકો મડદું દાટે છે, તેમની સામાન્ય ભોળી લોકમાન્યતા એવી હોય છે કે કયામતને દિવસે મરેલા લોકો પોતપોતાનું

શરીર ફરી ઓઢી લઈ બહાર આવે છે. શરીર બળી જાય તો કયામતને દિવસે એ લોકો પાસે ઓઢવા માટે શરીર ન હોવાથી અકળામણ થાય છે! ભોળા લોકોની આવી માન્યતાનો વિશેષ વિચાર ન કરીએ. (અને અહીં આપણો એ વિષય પણ નથી.) મારે તો મડદાં બાળવા માટે જે સ્મશાનભૂમિઓ વપરાય છે તેની દુર્દશા વિષે જ ખાસ લખવાનું રહેશે. પણ તેની વાત અહીં તરત ન કરું. આજે વીજળીની મદદથી શરીર બાળવાની જે નવી પ્રથા સુધરેલા લોકોએ શરૂ કરી છે અને એની સાથે એમણે નવાં સુઘડ સ્મશાનો રચ્યાં છે એની વાત જરૂર કરું. પણ તે પહેલાં સ્મશાનના ત્રીજા પ્રકારનો ઉલ્લેખ મારે કરી લેવો જોઈએ. એ છે પારસીઓની ધાર્મિક પ્રથા.

દોખમું

મારે મન એ સૌથી ઉત્તમ અને સંસ્કારી પ્રથા છે. પણ પારસી લોકોનાં સ્મશાનો હજી મેં જોયાં નથી. સાંભળું છું ગૈર–પારસીઓને ત્યાં જવા દેતા નથી. એ સ્મશાન કેવાં હોય છે એની કલ્પના આપનારા નાના નાના નમૂનાઓ જોવાને મળે છે, તે પણ મેં જોયા નથી. તેવાં સ્મશાનોમાં કામ કરનારા પારસી લોકો પાસેથી એનું જે વર્ણન મેં સાંભળ્યું છે તે ઉત્સાહવર્ધક નથી.

પારસી લોકોનો મુખ્ય વિચાર એ દેખાય છે કે કુદરત પાસેથી અન્ન મેળવી જે શરીરને આપણે પોષણ

આપ્યું તે શરીર પ્રાણરહિત થયા પછી કુદરતનાં પ્રાણીઓને એમના પોષણ ખાતર એ શરીર આપી દેવું અને આ રીતે શરીરનો સદુપયોગ કરવો એમાં જ સાચી સંસ્કારિતા છે. શબ અમુક ઠેકાણે કપડાં ઉતારીને રાખી મૂક્યું હોય તો ગીધ જેવાં પક્ષીઓ આવીને એનું માંસ બધું ખાઈ જાય છે. બાકી રહેલાં હાડકાં સૂરજના તડકાથી અને હવાથી ચૂર્ણ થઈ જાય ત્યાં સુધી, ભલે કોઈ સૂકા કૂવામાં એકત્ર પડ્યાં રહે. આ બધી વ્યવસ્થા વૈજ્ઞાનિક ઢબે ગોઠવેલી હોય તો મારે મન આ સૌથી સરસ વ્યવસ્થા ગણાય. માણસ જાતની બુદ્ધિને એ જ શોભે. એમાં માણસ ઇચ્છે તો એટલો સુધારો કરી શકાય કે પક્ષીઓએ પોતા માટે પૂરતો ખોરાક મેળવ્યા પછી, હાડકાં આદિ જે બાકીનો ભાગ રહે છે તે કાં તો બાળી નાંખીએ અથવા અમુક ઠેકાણે દાટી દઈએ, અથવા એ અસ્થિનું ચૂર્ણ કરી ખાતર તરીકે વાપરીએ.

પારસી લોકોની આ પ્રથા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ અને તે તે દેશોમાં એના જેવી બીજી કઈ પ્રથાઓ હતી એ બધું જાણી લેવા જેવો વિષય છે.

જળસમાધિ

જે લોકો સમુદ્ર કિનારે રહે છે તેમાંથી કેટલાક લોકોએ પારસીપ્રથા જેવી જ એક બીજી અનુકૂળ પ્રથા ઉપજાવી કાઢી છે. માણસના મડદાને મોટા પથરા સાથે

આંધી દઈ સમુદ્રમાં ફેંકી દે છે. ત્યાં પાણીનાં ઊંડાણમાં માછલાં આવીને શરીરને ખાઈ જાય છે. હાડકાનું પછી જે થવાનું હોય તે થાય. આ પ્રથા પણ હું સારી ગણું છું. જો કે હું જાણું છું કે માણસજાતમાં મૃત શરીર બાળવાની પ્રથા જ વધારે લોકપ્રિય થવાની છે.

આટલું વિવેચન પ્રસ્તાવના રૂપે કર્યા પછી વાંચકોના વિનોદને અર્થે એક પૌરાણિક કથા અહીં આપી દઉં. એમાં વિષયાંતર છે ખરું પણ સ્મશાન સાથે એનો સહેજ સંબંધ છે. એટલા આધારે એ વાર્તા આપી આજનો લેખ પૂરો કરીશ.

પૌરાણિક કથા

આપણાં પુરાણો કહે છે કે તમામ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે બ્રહ્મા. એ સૃષ્ટિનું અને એમાં રહેતી પ્રજાનું પાલન કરે છે શ્રી વિષ્ણુ અને શિવજી કરે છે સંહાર. આવા શ્રમ વિભાગને કારણે શિવજીનો સંબંધ માણસના મૃત્યુ સાથે આવવાનો જ. શિવજી પોતે વિરક્ત મહાયોગી છે એટલે પોતે સ્મશાનમાં જ રહે છે. શિવદૂતો સ્મશાનની આસપાસ હરતાફરતા રહે છે, અને મરેલા શિવભક્તોના જીવાત્માઓને તેઓ શિવલોકમાં લઈ જાય છે.

હવે કેટલાક લોકો મરેલા લોકોનું સ્મશાનમાં શ્રાદ્ધ પણ કરતા હશે અને શ્રાદ્ધ એટલે એમાં પિંડદાન તો આવ્યું જ. વૈરાગ્યના રસિયા યોગીરાજ શિવજી એવા

પિંડને ભેગા કરી બળતી ચિતામાં જરા શેકી સ્વાદપૂર્વક ખાઈ જતા હશે. શિવજી માટે આવો ખોરાક સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય ગણાય.

માગ, માગ, માગે તે આપું!

એકવાર એમ બન્યું કે શ્રી વિષ્ણુ લક્ષ્મીજી સાથે વિમાનમાં બેસી આકાશમાં વિહાર કરતા હતા. લક્ષ્મીજીએ કુતૂહલથી પૃથ્વી પર નજર નાંખી. ત્યાં જોયું કે શિવજી પ્રેતોને આપેલા પિંડ ચિતામાં શેકી ખાય છે. લક્ષ્મીજીથી એ સહન ન થયું. એમણે વિષ્ણુને કહ્યું, "તમે ત્રૈલોક્યના પ્રતિપાલક છો. શિવજીનું દૈન્ય દૂર ન કરી શકો?" વિષ્ણુએ હસીને કહ્યું, "શિવજીનો સ્વભાવ કોણ ફેરવી શકે? એમને સારો ખોરાક આપવાની શક્તિ શું પાર્વતી પાસે નથી?" લક્ષ્મીનું સમાધાન ન થયું. 'તમે તો એવા જ' એમ કહીને લક્ષ્મીજી વિમાનમાંથી ઊતર્યાં અને શિવજી આગળ ઊભા રહી પોકારીને કહ્યું, "યોગીરાજ! સ્મશાનના પિંડો આમ શા માટે ખાઓ છો? હું લક્ષ્મી છું. જે માગો તે વૈભવ આપી શકું. આવો ખોરાક છોડી દો." યોગીરાજે પોતાની મસ્તીમાં માથું ઊંચું કરીને જોયું પણ નહીં કે કોણ આવ્યું છે. એમણે માન્યું હશે કે કોઈક માગણ—પોતાના ખોરાકમાંથી ભાગ પડાવવા યાચના કરે છે. એટલે તાજા તાજા શેકેલા એ પિંડોમાંથી એક પિંડ એના તરફ ફેંકી શિવજીએ કહ્યું, "પિંડ

સારો–સરખો મોટો છે. એક ખાવાથી પેટ ભરાય. આટલો લઈ લે અને તારે રસ્તે જા."

હવે આ અલમસ્તને શું કરાય? લક્ષ્મીજીએ ધીરજ કેળવી ફરી કહ્યું, "યોગીરાજ! હું લક્ષ્મી છું. માગવા માટે આવી નથી. મારે માટે માગવાપણું હોય? હું તો વૈભવ આપવા આવી છું. જે માગો તે આપું. તમારું દૈન્ય કાયમને માટે દૂર થશે."

કેવી નિસ્પૃહતા!

પણ શિવજી આ બધું સાંભળે ત્યારે ને? એક મોટો પિંડ આપ્યો છતાં યાચકને સંતોષ નથી એ જોઈ ને કહે, "શું એક પિંડથી સંતોષ નથી થતો? લે ત્યારે આ બીજો પિંડ. મારી પાસે હવે વધારે નથી. બે પિંડથી સંતોષ થવો જ જોઈએ. લે અને જા." આટલું કહ્યા છતાં લક્ષ્મી ત્યાંથી ખસે નહીં અને ફેંકેલો પિંડ લે નહીં. એ જોઈ શિવજીએ કહ્યું, "તારો સંકોચ હું સમજી શકું છું, પણ ખાતરી આપું છું કે હું ભૂખે રહેવાનો નથી: હમણાં એક બે મડદાં આવશે જ. એમને જે પિંડ અપાશે તે મારે માટે બસ થશે." એમ કહી શિવજી ફરી ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા. નિરાશ થઈને લક્ષ્મીજી કહે, "શ્રી વિષ્ણુએ કહી હતી તે જ વાત સાચી છે. આ વૈરાગીનો સ્વભાવ કોણ બદલે? મારું દર્શન થતાંવેંત માણસને લોભ જાગે છે અને એ જાતજાતની વસ્તુઓ

માગે છે. પણ વૈરાગીને કોણ સમજાવે ?" લક્ષ્મીજી ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં. જતાં જતાં એમણે આકાશવાણી સાંભળી, "વૈરાગ્ય આગળ પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મીજીનું પ્રલોભન પણ નિષ્ફળ નીવડે છે."

આ વાર્તા મેં બે વાર સાંભળી છે. એકમાં વૈરાગ્ય-મૂર્તિ પોતે શિવજી છે. બીજી વાર્તામાં શિવજી નથી પણ સ્મશાનવાસી યોગીરાજ કોઈ માણસ છે. વાર્તાનું આ બીજું રૂપ મને વધારે ગમેલું. પણ વાર્તા પહેલવહેલી જેવી સાંભળી તેવી જ અહીં રજૂ કરી છે.

સ્મશાન વૈરાગ્યને પોષક છે. માટે જ યોગીઓ સ્મશાનનો આશ્રય શોધે છે.

[]

૩

પ્રથમ પરિચયનું સ્મશાન

(શાહપુરનું)

મારો જન્મ મહારાષ્ટ્રની એક વખતની રાજધાની સાતારામાં થયો કેમ કે મારા પિતાશ્રી ત્યાં નોકરી કરતા હતા. પણ અમે રહીશ તો બેલગામ પાસે શાહપુરના. તે વખતે શાહપુર સાંગલી રાજ્યની અંતર્ગત હતું. શહેરના એકેએક રસ્તાને અલગ અલગ નામ હતું. અમે 'આચાર્ય ગલ્લી'ના રહીશ. અમારાં સગાંવહાલાં મોટી 'સરાફ્ગલ્લી'માં રહેતાં હતાં. અમે રોજ સાંજે શહેર બહાર અચૂક એક જ દિશાએ ફરવા જતાં હતાં. ત્યાં એક ટેકરી ઉપર હનુમાનનું મંદિર હતું. મંદિરના શિખરે ગોળ ઘૂમટ હતો. અમે એ હનુમાનના મંદિરના

ઘૂમટથી શોભતી ટેકરી તરફ ફરવા જતા હતા. શહેર બહાર જતાંવેંત એક ઊંડો કૂવો આવતો. જેમાં ઊતરવા માટે નદીના ઘાટ જેવાં પગથિયાં હતાં. એ વાવથી સહેજ આગળ મોટું સ્મશાન હતું. એ ઓળંગીને 'ઘૂમટના માળ' ઉપર અમે ફરવા જતા. (માળ એટલે ખુલ્લી જગા, વગડું)

આમ રોજ સ્મશાનનાં દર્શન કરી ફરવા જવાની ટેવ, એટલે સ્મશાનની બીક તો મનમાં ઊગી જ ન હતી. એક બાજુ પર મડદું બળતું હોય તો છો બળતું. આપણને શું ? એટલે સ્મશાન જોઈને મનમાં જે ગમગીની ઊગવી જોઈએ તેનો આ પ્રથમ સ્મશાનદર્શનમાં લવલેશ પણ ન હતો.

પણ રોજ એ રસ્તે જતાં એક મુશ્કેલી મને નડી. જતાં આવતાં સ્મશાનની વાતો થાય. એમાં મરી ગયેલા લોકોમાંના કેટલાક ભૂત કેમ થાય છે અને રાત્રે સ્મશાનમાં એ ભેગા કેમ થાય છે એની ઘણી વાર્તાઓ અનેક લોકોને મોઢે સાંભળવા મળી હતી. ધીમે ધીમે એ વાર્તાઓને કારણે મનમાં ભૂતની બીક જામી ગઈ અને મનમાં નક્કી થયું કે સ્મશાનમાં રાત્રે ભૂતોનો સંચાર થાય છે.

એવાં ભૂતોની વાતો આ સ્મશાન પરત્વે મેં ઘણી સાંભળી હતી. પણ તેનો ઉલ્લેખ અહીં નહિ કરું.

આગળ જતાં "ભૂતોની બીક કાઢી નાખવી જોઈએ.

ઘણીખરી વાર્તાઓ ઉપજાવેલી જ હોય છે. ખરેખર કોઈએ ભૂત જોયેલું હોતું જ નથી. સાંભળેલી વાતો જ લોકો કહે છે, અને રસ જમાવવા માટે, કેટલાક લોકો પોતાનો અનુભવ એમાં ઉમેરે છે, જે સાચો હોય એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી.” એવા વિચારો ઉપર હું આવ્યો હતો.

ભૂતોનો પ્રિય વખત, એમના મોટા સંમેલનનું મુહૂર્ત, તે અમાસની મધરાત. એક વખતે હિંમત કરી અને કોઈને કહ્યા વગર એ જ મુહૂર્તે આપણે ઊપડ્યા એ સ્મશાન તરફ. મને ખબર હતી કે ઘણાંખરાં ભૂતો પેલી મોટી વાવની અંદર જ રહે છે. અર્ધા બીતાં બીતાં અને અર્ધા હિંમતથી કૂવામાં આપણે ઊતર્યા. ત્યાં કશું મળે નહીં. એટલે હિંમત કરી અને પોકારીને પૂછ્યું, “છે કોઈ ભૂત આ કૂવામાં? હું જોવા માગું છું. મારે ખાતરી કરી લેવી છે કે ભૂતો ખરેખર છે કે નહીં.”

ભૂત આવે તો એ ભૂત જ છે એની ખાતરી શી? નાનપણની વાર્તાઓમાં સાંભળ્યું હતું કે ભૂતોની આંખો આપણી પેઠે આગળ નથી હોતી. પરંતુ માથાની પાછળની બાજુ હોય છે. એમના પગ પણ ઊલટા એટલે કે પગની આંગળી પાછળની બાજુ અને એડી આગળની બાજુ. ભૂત જો દેખાત તો આ બે લક્ષણથી એમને ઓળખી શકત. પણ એકે ભૂતને દર્શન દેવાની મરજી ન હતી. મેં બે-ત્રણ વાર બૂમ પાડી. પડકાર કર્યો. કૂવામાંથી સહેજસાજ પ્રતિધ્વનિ આવ્યો. પણ અંતે નિરાશા

જ થઈ. ત્યાંથી બહાર આવી સ્મશાનમાં જરાક ફર્યો. એ રસ્તે રોજ ફરવા જાઉં એટલે જગ્યા પરિચિત. કોક કોક ઠેકાણે બળતાં મડદાં ઓલવાઈ જવાની તૈયારીમાં હતાં. પણ ત્યાં પણ કોઈ ભૂત મળ્યું નહીં અને નિરાશ થઈ ને (સાથે સાથે હિંમત કર્યાની બહાદુરીથી ફૂલાઈ ને) પાછો ઘેર આવ્યો અને નિરાંતે સૂઈ ગયો.

અમારા ગામના સ્મશાનનો આ મારો પહેલવહેલો અનુભવ.

આગળ જતાં એ જ સ્મશાનમાં મારે મારાં વૃદ્ધ માતુશ્રીના દેહને અગ્નિને અર્પણ કરવા જવું પડ્યું હતું. બેએક વરસ પછી મારા પિતાશ્રી ઇહલોક છોડીને ગયા ત્યારે તેમને બેલગામના લશ્કરની હદથી ઊંચકીને શહેર બહારને રસ્તે એ જ શાહપુરના સ્મશાન સુધી આણવા પડ્યા હતા.

એ બન્ને વખતે મારી કૉલેજની કેળવણી પૂરી થઈ હતી. જીવનમરણનું મેં ઊંડું ચિંતન કર્યું હતું અને તેથી બન્ને વખત સ્મશાનમાં બેસીને બળતી ચિતાની જ્વાળાઓને સાક્ષી રાખી મેં ઊંડું ચિંતન ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. 'મરણ શું છે?' એનું રહસ્ય શોધવા જેટલું પણ મન વિરક્ત હતું નહીં. બન્ને વખતે મારા મનમાં મારી જિંદગીના ભવિષ્યકાળના જ વિચારો આવતા હતા. 'માતાના દેહાંત પછી, મોટું અવિભક્ત

કુટુંબ એકત્ર રાખવામાં માલ નથી ' એ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો હતો.

કુટુંબની એકતા, પરસ્પર પ્રેમ, અને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે મારી માતાએ કેટકેટલા પ્રયાસો કર્યા હતા તે બધું યાદ આવ્યું. અવિભક્ત કુટુંબ પદ્ધતિના મહાન આદર્શો અને એની પાછળ કલ્પેલા બધા લાભો, હું જાણતો હતો. આદર્શો અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વચ્ચે કેટલું અંતર હોય છે તેનો મને પૂરતો ખ્યાલ હતો. દરેક ભાઈનો સ્વભાવ, ભાભીઓનું વલણ, દરેક ઘરની દિવસ-રાત ચર્ચા કરનાર સમાજની ટીકાઓ–બધું હું જાણતો હતો. વિશેષ તો એ કે છ ભાઈઓમાં હું સૌથી નાનો હોવા છતાં, મારાં માતપિતા પોતાના સુખદુઃખની, માન–અપમાનની અને પોતપોતાના કૌટુંબિક આદર્શની બધી વાતો ખાસ મારી આગળ જ કરતાં. તે એટલે સુધી કે મોટા ભાઈઓને પિતા પાસેથી કાંઈક કરાવવું હોય તો તેઓ પણ મારી મારફતે જ એની રજૂઆત પિતા પાસે કરતા. પોતાના મનનો ભાર હળવો કરવા માટે, મારી મા માટે, વિશ્વાસનું સ્થાન હું જ હતો. તેથી આખા કુટુંબના ઇતિહાસનો અને વિગતોનો હું સાક્ષી અને ચિંતક થઈ ચૂક્યો હતો.

તે દિવસે માતાના દેહને અંતિમ સંસ્કાર આપતી વેળા સ્મશાનની ભૂમિ પર મેં કુટુંબ–વ્યવસ્થાનો ઊંડો

વિચાર કર્યો. અંતે એક બે ભાઈઓને મારો નિર્ણય સમજાવ્યો, "પોતપોતાની પત્નીનું ઉપરાણું લઈ કજિયા-કંકાસ કરનારા ભાઈઓ તરીકે એકત્ર રહેવા કરતાં આપણે અલગ થઈને સ્વતંત્ર રહીએ, અને પ્રેમાળ સંસ્કારી મિત્ર તરીકે એકબીજાને અવારનવાર મળતા રહીએ, એમાં જ કુટુંબનું શ્રેય છે. 'અલગ રહીને પ્રેમ કરવાની અને એકબીજાને મદદ કરવાની' ના કોણે પાડી છે? આપણે મા-જાયા ભાઈઓ ખરા. પણ આપણી પત્નીઓ અલગ અલગ કુટુંબમાંથી આવેલી. મા હતી ત્યાં સુધી એ બધાને સાચવતી હતી. હવે બધાને જોડનારું મુરબ્બી પ્રેમતત્ત્વ રહ્યું નથી. તેથી ડાહ્યા થઈને અલગ અલગ રહેવાનું જ પસંદ કરીએ."

પિતાશ્રી ગુજરી ગયા ત્યારે હું રાષ્ટ્રસેવક થઈ ચૂક્યો હતો. એટલે સ્મશાનમાં કુટુંબ પરત્વેના વિચારો બહુ ઓછા આવ્યા. 'રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ અને એમાં મારું કર્તવ્ય' એનું જ ખૂબ ઊંડું ચિંતન કર્યું. પણ ભાઈઓ આગળ વિચારવિનિમય કરી શકું એવી સ્થિતિ ત્યારે રહી નહીં. અને એ વિચારો અહીં વિસ્તારથી કહેવાની આવશ્યકતા હું જોતો નથી.

મારા નાનપણના ચિરપરિચિત સ્મશાન વિષે એથી વધારે કહેવા જેવું મારી પાસે કશું છે જ નહિ. અનેક સ્મશાનો પાસેથી મેં જાતજાતની દીક્ષાઓ મેળવી છે. માત-પિતાના દેહના અગ્નિ-સંસ્કારને કારણે જે સ્મશાન

મારે માટે અત્યંત પવિત્ર અને ચિરસ્મરણીય તેને વિષે આજે ગમે તેટલા સુંદર અને ભવ્ય વિચારો હું ઉપજાવી કાઢી શકું. પણ સંસ્મરણો તો અહીં લખ્યાં છે એથી વિશેષ કે ભિન્ન છે જ નહિ.

□

૪

હવે ધાર્મિક રિવાજ સુધરી શકે

(નદી કિનારે સ્મશાન)

મનુષ્યનો દેહ સળગાવવા માટે આપણે લોકો નદીનો કિનારો પસંદ કરીએ છીએ. ત્યાં ખુલ્લી જગ્યા હોય છે. શબદહન પછી રાખ ઠંડી કરીને તેને પાણીમાં ફેંકી દઈ શકાય છે જેથી પવિત્ર કે અપવિત્ર હાડકાં મનુષ્યના પગ તળે ન કચરાય. નદીના પાણીમાં બધી ચીજો વહી જાય છે. ધીરે ધીરે નદીની માટી પણ સમુદ્ર સુધી પહોંચી જાય છે, અને સમુદ્ર તો પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થાન છે.

'સાગરે સર્વ તીર્થાનિ'

કોઈએ સવાલ ઉઠાવ્યો કે નદીનું પાણી તો આપણે

પીએ પણ છીએ. સળગી ગયેલા શરીરની રાખ નદીના પાણીમાં વહાવી દેવાનું કેટલું ઉચિત છે? જવાબમાં કોઈએ કહ્યું: “અરે, આપે બનારસ જઈને નથી જોયું? ત્યાં તો અધબળ્યું શબ પણ પવિત્ર ગંગાજીના પવિત્ર જળમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. એવું શબ જ્યારે પાણીમાં તરવા લાગે છે, ત્યારે આંખોથી દીઠું નથી જતું. પેટમાં પણ ઊથલપાથલ થાય છે.”

અંગ્રેજોએ જોયું કે ભારતીયોના ધાર્મિક રિવાજોમાં સરકાર દખલ ન કરે, તો તે લોકો ખુશીથી પોતાની નિષ્ઠા સરકારને અર્પણ કરે છે. પછી ભલેને તેમની નીતિ દેશ આખાને લૂંટવાની પણ કેમ ન હોય! ભારતના લોકો પોતાનું હિત અને સ્વાર્થ સમજતા નથી, કેવળ ભાવનાપ્રધાન હોય છે. એમની ભાવના સંભાળીને એમને લૂંટવાનું કામ સહેલું સટ છે. જે હોય તે, ભારતની અંગ્રેજ સરકારે આપણા ધાર્મિક રિવાજોમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવાની જે નીતિ અપનાવી, તે પરદેશી સરકાર માટે શુદ્ધ નીતિ જ હતી, હેતુ ગમે તે હોય.

લોકનેતાઓની ફરજ

પણ હવે સ્વરાજ છે. સ્વકીયોનું રાજ છે. દેશની લગામ જનતાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં છે. હવે આપણે આપણા ધાર્મિક રિવાજોમાં પણ સુધારા કરી શકીએ છીએ. જૂના સ્મૃતિગ્રંથો આપણે માટે પૂજ્ય છે; પરંતુ

એનો ઉપયોગ આપણે પીનલ કોડ તરીકે ન કરી શકીએ. નિયમોમાં પણ એકતા નથી. જ્યાં જે રૂઢિ ચાલતી હોય, ત્યાં તેનું જ માહાત્મ્ય હોય છે. રૂઢિને આધારે ક્યારેક શાસ્ત્રવચન બનાવવામાં આવે છે. હંમેશાં રૂઢિ માટે શાસ્ત્રનો આધાર હોય છે જ એમ નથી. રૂઢિ લોકમાનસમાંથી પેદા થતી હોય છે. લોકમાનસ બદલવાથી રૂઢિ બદલી શકાય છે, બદલવી જોઈએ. શબદહન પછી પ્રેતનાં બળી ગયેલાં હાડકાં અને રાખ નજીકના તળાવમાં વિસર્જન કરવાનો રિવાજ ક્યાં સુધી ચલાવવો તે સમાજશાસ્ત્ર સમજનારા, આરોગ્યશાસ્ત્ર સમજનારા, લોકહિત સમજનારા લોકનેતાઓએ નક્કી કરવું જોઈએ.

મેં મારાં કેટલાંક સંબંધીઓ અને સ્નેહીઓનાં અસ્થિનું વિસર્જન પ્રયાગમાં કે હરદ્વારમાં કર્યું છે. મહાત્માજીનાં અસ્થિનું અને ચિતાભસ્મનું વિસર્જન દેશનાં અનેક પવિત્ર સ્થાનોમાં કરવામાં આવ્યું, તે મેં પસંદ કર્યું છે; પરંતુ જળાશયોમાં અસ્થિનું વિસર્જન કરવું કેટલું વાજબી અને સલાહભર્યું છે એ સવાલ જ્યારે દેવદાસ ગાંધીએ ઉઠાવ્યો ત્યારે હું પણ વિચારમાં પડી ગયો હતો.

અનુકરણીય રિવાજ

મને ખબર છે કે સુદૂર દક્ષિણમાં ભારતના પશ્ચિમ કિનારા પર ગોકર્ણમહાબળેશ્વર નામનું એક તીર્થસ્થાન

છે, જેનું માહાત્મ્ય પુરાણોમાં કાશી, બનારસથી ઓછું નથી કહ્યું. અહીંના લોકોએ સળગાવેલાં શરીરનાં અસ્થિ-વિસર્જન કરવા માટે એક અલગ તળાવ પસંદ કર્યું છે. એ તળાવના પાણીનો બીજો કોઈ ઉપયોગ નથી કરાતો. સ્થાનિક લોકો કહે છે કે એ તળાવનાં પાણીની ખૂબી એ છે કે તેમાં પધરાવેલાં અસ્થિ થોડા જ દિવસોમાં ગળી જાય છે.

જે હોય તે, આ રિવાજ મને સારો લાગ્યો છે. અસ્થિવિસર્જન માટે એક અલગ જ તળાવ મુકરર કરી રાખવું અને તેના પાણીનો બીજો ઉપયોગ ન કરવો એ સારું જ છે.

એક સૂચન

જ્યારે અધિકાંશ દુનિયા શબને જમીનમાં ઊંડો ખાડો ખોદીને દાટતી આવી છે, ત્યારે સળગાવેલા પ્રેતનાં અસ્થિ અને ચિતાભસ્મ એક ખાડામાં નાખીને તેની ઉપર એક ઝાડ વાવવાનો રિવાજ કેમ ન ચલાવવો ? હાડકાં અને ભસ્મનું ખાતર ઝાડને માટે સારું છે અને મૃત વ્યક્તિ પ્રત્યે આદર દેખાડવા માટે ઝાડની હિફાજત કરવી સૌથી વધુ સારી અને અનુકૂળ રીત છે.

નદીકિનારે પ્રેતદહન કરવાનો રિવાજ એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો કે દર વર્ષે નદીમાં પૂર આવીને આખી જગ્યા આપોઆપ સાફ થઈ જાય. વળી

મૃત વ્યક્તિઓને નામે કબ્રસ્તાન તરીકે જમીન રોકવામાં આવે તો પૃથ્વીનું આખું ય ક્ષેત્ર મરેલા લોકોની જ મિલકત બની જાય! પછી ન તો ખેતી માટે કે ન તો મનુષ્ય વસતિ માટે પૂરતી જમીન રહી શકવાની!

લોકોત્તર પૂજ્ય વ્યક્તિઓ માટેની સમાધિની વાત અલગ છે. સામાન્ય મનુષ્યને નામે એક તસુ જેટલી જમીન પણ રોકવામાં આવે, એ યોગ્ય નથી. નદીનો કિનારો વધતી જતી વસતિના દિવસોમાં, બધી જ જાતની ખેતી માટે પણ કામ આવવો જોઈએ.

જમાનો બદલાઈ ગયો છે. પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. સામાજિક આદર્શો બદલાઈ ગયા છે. આવા દિવસોમાં પ્રથમ તો દરેક સવાલનો જાહેર રીતે ઊહાપોહ થવો જોઈએ. પૂરતો લોકમત તૈયાર થયા પછી જ અને વૈજ્ઞાનિક તેમ જ સામાજિક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કર્યા બાદ સમાજ વતી કે સરકાર તરફથી વિશેષજ્ઞોની સમિતિ નિયુક્ત કરીને કોઈ નિર્ણય કરવો જોઈએ. પ્રેતદહન, સ્મશાન અને કબ્રસ્તાનનો આખોય સવાલ જે રીતે આપણા પૂર્વજોએ ઊંડાણથી વિચાર્યો હતો એ જ રીતે ફરીથી વિચારવા લોકમાનસને તૈયાર કરવું જોઈએ.

□

૫

હૈયું ધરાય એટલો સ્મશાનવાસ

(માલદીવલ-હિમાલયનું)

જૂના કાળના ડાહ્યા લોકો કહેતા આવ્યા છે કે જીવન દુઃખમય છે. (સર્વં દુઃખં મનસ્વિનામ્) આવા જીવન પ્રત્યે અરુચિ ઉત્પન્ન કરવાની સાધના અનેક રીતે સૂચવાઈ છે. માણસ દુઃખ કે મરણને ભૂલી ન જાય એટલા માટે એક સાધના એવી બતાવી છે કે માણસે અવારનવાર સ્મશાનના દર્શને જવું.

જે અહીંથી ચાલ્યો ગયો એને સંસ્કૃતમાં કહે છે 'પ્રેત.' એવાઓનો ભેટો સ્મશાનમાં થાય છે. ઉપરાંત, એને છેલ્લી વિદાય આપવા જે સગાંસંબંધીઓ પ્રેમથી

અથવા શિષ્ટાચારને કારણે સ્મશાનમાં ભેગા થાય છે તેમના મોઢા ઉપર પણ વિષાદ છવાયેલો હોય છે. માટે કેટલાક સાધુઓ અને સાધકો સ્મશાનમાં જ જઈને રહે છે. (એક સાધક તો ભિક્ષા માગવા પણ શહેરમાં ન જાય. મોટા શહેરના લોકપ્રિય (?) સ્મશાનમાં કાયમ જ તે રહે. ત્યાં સ્મશાન ખાતે શ્રાદ્ધમાં આપેલા પિંડો ભેગા કરી એ ગોળાઓ હાથ વડે જરા દબાવી કોઈ બળતી ચિતા ઉપર જ શેકી એ આરોગી જાય અને રાતવાસો પણ સ્મશાનમાં જ કરે. કલ્પના એવી કે આ રીતે વૈરાગ્ય દૃઢ થઈ જાય.)

માણસનો જીવનાનંદ એટલો જબરદસ્ત અને અદમ્ય હોય છે કે જીવન પ્રત્યે કંટાળો કેળવવા માટે સ્મશાનવાસી થયેલા આવા સાધકોને જોઈ જીવન ખડખડાટ હસે છે.

ડાઘુ લોકોની સગવડ ખાતર, સ્મશાન પાસે જ ઈંધણ–લાકડાંની દુકાન ચલાવનાર માણસ દિવસ રાત સ્મશાનના સાન્નિધ્યમાં જ રહે છે. એને તમારો વૈરાગ્ય નડતો નથી. બૈરાં છોકરાં સાથે મજામાં રહે છે. લાકડાની કિંમત માટે ઘરાકો જોડે રકઝક પણ કરે છે અને શહેરમાં રોગચાળો ફાટી નીકળવાથી મૃત્યુની સંખ્યા વધે તો કહે છે કે આ વર્ષે સીઝન સારી છે. મારું અધૂરું ચણેલું ઘર પૂરું કરી શકીશ. સુખ હો કે દુઃખ, સંતોનો સહવાસ હોય કે દુર્જનોનો, નિત્ય સહવાસથી માણસ રીઢા બને છે.

મને એકવાર સ્મશાનમાં નહિ પણ સ્મશાનના પડોશમાં રહેવાની સારી સરખી તક મળી હતી.

ગંગોત્રી, જમનોત્રી, કેદાર અને બદરી એમ હિમાલયની યાત્રા પૂરી કર્યા પછી હિમાલયમાં ગંગાકિનારે રહી પુરશ્ચરણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. હિમાલય જતા પહેલાં પ્રથમ સ્વામી વિવેકાનંદનું અને ત્યાર પછી સ્વામી રામતીર્થનું લખાણ વાંચ્યું હતું. મરાઠીમાં એનો અનુવાદ કરી એક બે પુસ્તકો છાપ્યાં હતાં. એટલે પંજાબના સ્વામી રામતીર્થના જીવન અંગે ઠીક ઠીક પરિચય હતો. હિમાલયની યાત્રા દરમિયાન સ્વામી રામતીર્થના શિષ્ય નારાયણ સ્વામીની ઓળખાણ થઈ હતી. એમની આગળ મેં વાત કરી કે મારે પુરશ્ચરણ માટે ગંગાકિનારે 'બેસવું' છે.' એમણે કહ્યું, "હરદ્વાર ઋષિકેશથી ગંગોત્રી જતાં અધવચ ગંગાકિનારે ટેહરીનું રાજ્ય આવે છે. ટેહરીના રાજા રામતીર્થના ભક્ત. એમણે ટેહરીથી થોડે દૂર માલદીવલ કરીને એક ગામડું છે ત્યાં ગંગાકિનારે એક આશ્રમ ખોલવા માટે રામતીર્થને જમીન આપેલી. ત્યાં અમે એક બે ઓરડીઓ બાંધેલી છે. તમારે ખર્ચે તમે ત્યાં જઈને રહી શકો છો."

હું જાણતો હતો કે સ્વામી રામતીર્થે ટેહરી પાસે જ બીજે એક ઠેકાણે ગંગામાં નાહવા જતાં એ પ્રવાહમાં પોતાનો દેહ છોડ્યો હતો.

નારાયણ સ્વામીએ કહ્યું, "અમારો આશ્રમ ગામડામાં

નથી. માલદીવલ ગામનું જે સ્મશાન છે એની પડખે ગંગાકિનારે અમારો આશ્રમ છે. ગામનો એક ડોસો આશ્રમની દેખરેખ રાખે છે. પુસ્તકાલયની ઓરડીની ચાવી પણ એની જ પાસે હોય છે. એ માણસ તમને રાંધી ખવડાવશે. પણ રાત્રે એ ત્યાં નહિ રહે. અંધારું થાય તે પહેલાં એ ગામડામાં ચાલ્યો જશે. સ્મશાનથી એ લોકો બીએ છે. સ્મશાનની પેલી પાર રાત્રે કોઈ જાય નહિ કે રહે નહિ."

મેં કહ્યું, "એ તો વિશેષ સારું. વેદાંતની સાધના સ્મશાનને પડખે થાય એનાથી વધારે રૂડું શું?"

હરદ્વારથી ટેહરી કયે રસ્તે ગયો તે અત્યારે યાદ નથી. ગંગાને કિનારે કિનારે રુદ્રપ્રયાગથી ટેહરી પગપાળા ગયો હોઈશ અથવા દહેરાદૂનથી મસૂરી જઈ ત્યાંથી પગપાળા ટેહરી પહોંચ્યો હોઈશ. એ પ્રદેશમાં ખૂબ ફર્યો છું એટલે અત્યારે યાદ નથી આવતું, કે મેં કયો રસ્તો લીધો હશે. સામાન એક મજૂરને માથે રાખી પગપાળા મુસાફરી કરવાની. બપોરે અને સાંજે દુકાનદાર પાસેથી લોટ, બટાટા, મીઠું, તવો અને લાકડાં લઈ રોટલી તૈયાર કરવાની.

માલદીવલના રામતીર્થ આશ્રમમાં પહોંચ્યો. એ સ્મશાનનું માહાત્મ્ય એ કે ત્યાં જરાક માટે ગંગા ઉત્તર-વાહિની છે. (ગંગાનો પ્રવાહ કાં તો દક્ષિણ તરફ વહેતો

હોય કે પૂર્વ તરફ. એનો વળાંક ઉત્તર તરફ હોય તે એક આશ્ચર્ય જ. એવાં સ્થાનો ત્રણ છે. એક બનારસ અથવા કાશી. બીજું ગંગોત્રી પહોંચતા પહેલાં ઉત્તરકાશી. અને ત્રીજું વચમાં ટેહરી પાસે માલદીવલનો પ્રવાહ. આ ઉત્તરવાહિની ગંગા સહેજે જોવા મળે નહિ. માટે એ સ્થાનનું માહાત્મ્ય વધારે.

માલદીવલ આશ્રમમાં પહોંચ્યો. ગામડાના લોકોને ખબર પડી. કેટલાયે બપોરે મળવા આવ્યા. એમને મોઢે વાતવાતમાં સ્મશાન વિષે સાંભળ્યું. હંમેશની વાતો. ત્યાં કેટલાંયે ભૂતો રહે છે. રાત્રે દેખા દે છે. એક ગર્ભિણી મરી ગઈ હતી. એનું ભૂત તો અચૂક દેખાવાનું. કોણ જાણે કેટલીયે વાતો એ લોકોએ ડરેલે દબાયેલે અવાજે કહી હશે. ખૂબ મઝા પડી.

આશ્રમ સાચવનાર નોકરે સહેજ સૂચવ્યું કે રાત્રે ગામડામાં સૂવા આવી શકો છો. શાશે કરીને અહીં જોખમમાં શા માટે રહો છો? મેં વાત હસી કાઢી.

આ આશ્રમમાં કેટલાયે દિવસ રહ્યો. ઘણીવાર એકલો. કોકવાર કોઈ સ્નેહી મળવા આવે. મહારાષ્ટ્રના એક બે યાત્રીઓ પણ આ તરફ આવીને મળ્યા હતા એ યાદ છે. અમારા નાથજી (કેદારનાથજી) પણ ત્યાં આવીને થોડા દિવસ રહ્યા હતા.

મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે મારા જેવા અરસિક નાસ્તિકને જોવા કે દર્શન દેવા એક પણ ભૂત ત્યાં આવ્યું

નહિ. આશ્રમ પ્રત્યે એ પ્રાણીઓને સૂગ કે બીક હશે માટે નહિ આવતા હોય એમ માની કોકવાર રાત પડ્યે હું સ્મશાનમાં પણ જઈ આવું. પણ એ પ્રાણીઓમાંથી કોઈ કરતાં કોઈને મારામાં રસ ન જાગ્યો. આખી રાત સ્મશાનમાં ગાળું તો મારા પુરશ્ચરણમાં વિઘ્ન આવે. પ્રત્યક્ષ ભગવાનનાં નજરો-નજર દર્શનની પણ મારામાં ઝંખના હતી નહિ ત્યારે એ દુર્દૈવી વિદેહી પ્રાણીઓનાં દર્શન માટે આખી રાત ત્યાં ગાળવાની મારી તૈયારી ન હતી. પુરશ્ચરણ કરી, વેદાન્ત ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી, મેં સમાધાન મેળવ્યું, અને પ્રસન્ન ચિત્તે દહેરાદૂન પહોંચી ગયો. પણ ભૂતોના દર્શનની બાબતમાં કોરો ને કોરો. હું માનું છું કે ભૂતોને પણ સ્મશાનમાં રહેવામાં રસ પડતો નહિ હોય.

○

૭

આત્મા અમર છે તો મૃત્યુ અભદ્ર શાને?

(તમામ ભેદોને વટાવનાર ઝ્યુરિકનું સ્મશાન)

ભગવાને મને આંતરભાષી, આંતરધર્મી, આંતરદેશી અને સર્વપ્રેમી બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો લાગે છે. એમ ન હોત તો યૂરોપના મધ્યમાં પ્રવાસ કરતાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની સંસ્કૃતિધાની ઝ્યુરિકમાં ઈસાઈઓના એક સ્મશાનમાં એક પારસી ભાઈની કબર જોવા હું ક્યાંથી જાત? અને એ પારસી ભાઈની કબર ઈસાઈઓના સ્મશાનમાં હોવા છતાં એના સ્મારક પથરા પર અંગ્રેજી ભાષામાં એક વૈદિક પ્રાર્થના મને વાંચવાને મળી એ ક્યાંથી સંભવત?

જ્યાં સુધી ભારત દેશ સ્વતંત્ર થયો નથી ત્યાં સુધી

વિદેશયાત્રા કરવી જ નહિ એ મારો સંકલ્પ હતો. બ્રહ્મદેશ અને સિલોન એ તો હિન્દુસ્તાન સાથે જોડાયેલા. ત્યાંની મુસાફરી કરતાં સંકોચ નહિ. પણ તદ્દન પરાયા દેશોમાં યાત્રાએ જાઉં અને ત્યાંના લોકો પૂછે કે તમારો રાષ્ટ્રીય ધ્વજ કેવો છે ? તો મારે શો જવાબ આપવો ? બ્રિટનનો યૂનિયન જેક મારા દેશની રાજધાની પર ફરકે છે એમ કહેવાનો વારો આવે તે કરતાં કપાળ પરની કાળી ટીલી બતાવવા પરદેશ જવું જ નહિ એમ મેં નક્કી કર્યું હતું. ૧૯૧૪માં સિંધ હૈદરાબાદથી સ્થળ-માર્ગે રશિયા જવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા જાગી હતી તે આજ વિચારે દબાવી દેવી પડી હતી. ૧૯૪૭માં આપણે સ્વતંત્ર થયા અને યાત્રાપ્રેમી મારા પગ મને વિશ્વયાત્રાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. ૧૯૫૦માં પૂર્વ આફ્રિકાની મુસાફરી કરી. સાથે સાથે મધ્ય આફ્રિકા પણ જઈ આવ્યો. ૧૯૫૨ ની સાલમાં પહેલી યુરોપયાત્રા કરવાનો મોકો મળ્યો. આ વખતે ચિ. સરોજ સાથે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, જર્મની, ફ્રાંસ, ઈંગ્લેન્ડ સુધી મુસાફરી કરી.

હું એકલો પોર્ટુગાલ થઈને પશ્ચિમ આફ્રિકાની મોટી યાત્રા પૂરી કરી આવ્યો.

આ પ્રથમ સહયાત્રા દરમિયાન સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ત્યાંની સંસ્કૃતિધાની ઝ્યુરિક પણ અમે જઈ શક્યા. ત્યાં જતાંવેંત મેં કહ્યું, મુંબઈમાં એક પારસી છોકરી સાથે અમારી સારી ઓળખાણ થઈ છે. એના પિતા ગયે વર્ષે યૂરોપની

યાત્રાએ આવેલા. એક ઠેકાણે અકસ્માતથી પગ ભાંગ્યો. એટલે એમને ઇલાજ માટે ઝ્યુરિકની પ્રખ્યાત ઇસ્પિતાલમાં રહેવું પડ્યું. પિતાનો ત્યાં દેહાંત થઈ ગયો. વિદેશના લોકોએ આપણી પારસી બહેનને પ્રેમથી સાંત્વના આપી. એક થિયોસોફિસ્ટ ભાઈએ કુમારી જેરના પિતા જહાંગીર જસાવાલાની અંત્યયાત્રાનું પ્રવચન કર્યું. ઇસાઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચના એક દેવળમાં મૈયતની કોફિન આદર સાથે રાખવામાં આવી. દેવળના પૂજારીઓએ અંતિમ વિધિ તરીકે 'આવે મારિયા'વાળું ગીત ગાયું અને પછી Kusnachtના સ્મશાનમાં એ કોફિન દાટી દેવામાં આવી.

યૂરોપના લોકો વ્યવહારકુશળ અને બધી રીતે વ્યવસ્થિત. એમણે સ્મશાનભૂમિમાં જસાવાળાની કબર માટે અમુક જમીન વેચી અને એના ઉપર રાખેલો પથરો સો વર્ષ સુધી સુરક્ષિત રહેશે એવી બાંહેધરી આપી.

વધતી જતી માનવવસ્તિને શાશ્વત ઊંઘ લેવા માટે જમીન આપીને જોતજોતામાં આખી દુનિયાનું જ સ્મશાન ન બનાવવું હોય તો સ્મશાનનિવાસીને અનંતકાળ સુધી જગા રોકવાનો અધિકાર અપાય નહિ. દુનિયા છોડી ગયેલા માણસનું નામ યાદ રાખનાર સગાંવહાલાં જીવિત છે ત્યાં સુધી સ્મશાનભૂમિમાં માણસનું નામ ટકે અને એની અંતિમ જગ્યામાં કોઈ એને પજવે નહિ અને ત્યાંથી ખસેડે નહિ એટલી બાંહેધરી બસ થવી જોઈએ.

અમે ચિ. જરના પિતા જહાંગીર જસાવાલાની સમાધિ જોવા ગયા. સમાધિ-પથ્થર પર એમનું નામ, જન્મતિથિ, મૃત્યુતિથિ અને એમનાં વખાણનાં ત્રણ વાક્યો વાંચ્યા પછી અંગ્રેજીમાં નીચેના શબ્દો વાંચ્યા.

Ahurmazada
From untruth guide us unto Truth;
From darkness guide us unto Light;
From death guide us unto Immortality.

'અહુરમઝદા' તો પારસી લોકોની જૂની પ્રાચીન ઝેન્દ ભાષાનું ભગવાનનું નામ છે. ત્યાર પછીની ત્રણ લીટીઓ તો આપણી વૈદિક પ્રાર્થનાનું અંગ્રેજી છે.

असतो मा सद् गमय ॥
तमसो मा ज्योतिर् गमय ॥
मृत्योर्मा अमृतं गमय ॥

સમાધિ આગળ ગંભીર થઈને પવિત્ર ભાવનાથી મેં પ્રાર્થના કરી, "ભગવાન! અમે તુચ્છ માણસો ધર્મભેદ, વંશભેદ આદિ તુચ્છ વિચારોથી અળગા પડીએ છીએ. કેટલાક તો બુદ્ધિવાદના પાંડિત્યના અભિમાની તારો જ ઇન્કાર કરે છે. જ્યારે પરમ પિતા! તું કોઈનો ઇન્કાર કરતો નથી; બધાને તારા હૈયામાં સમાવી લે છે. આજે હું એક મહારાષ્ટ્રી, હિંદુ, વૈદિકધર્મી, ઈરાનના જરથુસ્ત્રના ધર્મમાં માનનાર પારસી ગુજરાતીને યુરોપના મધ્ય દેશમાં ઈસાઈઓના સ્મશાનમાં અસંખ્ય ઈસાઈઓ વચ્ચે સૂતેલાને

મારા સગા ભાઈ ગણી, એનું શ્રાદ્ધ કરવા, એટલે કે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવા અહીં આવી પહોંચ્યો છું અને મારી આ ભાવનાની કદર કરનારા કેટલાયે ઈસાઈઓ, જેઓ નથી જાણતા અમારી ભાષા કે જેમણે નથી જોયો અમારો દેશ, એ અમારી સાથે એકહૃદય થઈ ભક્તિનમ્રપણે તારું સ્મરણ કરે છે. જીવતાં જે માણસો તમામ ક્ષુદ્રતા વાપરી લડે છે તેઓ મૃત્યુ આગળ નમ્ર થઈ તારું સ્મરણ કરે છે અને પ્રેમભાવનાને અપનાવે છે. ભગવાન! તેં માણસ માટે એક મોટી દીક્ષા બનાવી રાખી છે. માણસને મૃત્યુની બક્ષિસ ન હોત તો એ ઉન્મત્ત પ્રાણી હંમેશને માટે નાસ્તિક જ રહ્યો હોત. મૃત્યુ જેવી પવિત્ર દીક્ષા બીજી કઈ હોઈ શકે?"

સ્મશાનમાંથી બહાર આવતાં ચિ. જરનું અને એની માતાનું અમને સ્મરણ થયું. વિચાર આવ્યો કે એમને કાગળ લખીએ કે આજે જહાંગીરભાઈના સ્મરણથી અમારો દિવસ પવિત્ર થયો છે.

કોણ જાણે કેમ ઈસાઈઓનાં જેટલાં સ્મશાનો મેં જોયાં છે તે બધાં અત્યંત સ્વચ્છ, વ્યવસ્થિત, પ્રસન્ન અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. દરેક કબર ઉપર મરેલાનું નામ તથા વખાણના બે શબ્દો હોય જ. ઘણીવાર નાનકડી પ્રાર્થના હોય. સ્મશાન તરફ આવનાર-જનાર લોકોની સંખ્યા પણ વધારે. સ્મશાન પ્રત્યે ભય, ભીષણતા કે અરુચિ પેદા થાય એવું કશું ત્યાં હોતું નથી. એથી ઊલટું આપણે સ્મશાન જઈ આવેલાને સ્નાન કરવાનું

સૂચવી સ્મશાનને અપવિત્ર સ્થાન સિદ્ધ કરીએ છીએ. જ્યાં મડદાં બાળવામાં આવે છે તે સ્મશાનોની તો દુર્દશા જ હોય છે. જ્યાં મડદાં દાટવામાં આવે છે ત્યાં પણ સ્થિતિ જેવી હોવી જોઈએ તેવી નથી હોતી. પદાર્થ સંગ્રહાલયના આકર્ષણ જેટલું પણ આકર્ષણ સ્મશાનો પ્રત્યે હોતું નથી. આત્મા અમર છે, જન્મ પરંપરા અનંતકાળ સુધી ચાલી શકે છે, એમ માનનાર આપણે મરણને એટલું અભદ્ર કરી મૂક્યું છે કે મરણ વિષે બોલવું, સંભાષણમાં મરણનો ઉલ્લેખ કરવો એ પણ શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ મનાય છે. બંગાળીમાં તો કહેવત છે કે મરણ કરતાં વધારે આકરી ગાળ હોઈ ન શકે. ખબર નથી પડતી કે આવી કાયરતા એક ગંભીર ધર્મમાં કેમ સ્થાન પામી શકે?

□

૭

ઓહો દસ જ કમળ ખૂટે છે ને?

નાનપણમાં હરિશ્ચંદ્રની કથા વાંચી હતી. હરિશ્ચંદ્ર રાજા દાની હતો. કોઈ પણ એમની પાસે આવી કાંઈ માગે તો તે આપી દેવાનો એનો નીમ હતો. (હરિશ્ચંદ્રનો કાળ કયો અને કર્ણનો કાળ કયો તે કોણ નક્કી કરી શકે? હરિશ્ચંદ્રની કથા સાંભળી કર્ણ દાની થયો હશે?) નાનપણમાં અમે હરિશ્ચંદ્રની કથા શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચી હતી. એમની વચનનિષ્ઠા અને ધર્મનિષ્ઠા ખૂબ આકર્ષક લાગ્યાં હતાં. આજે બુદ્ધિ વિચક્ષણ થઈ છે. શંકા ઉઠાવે છે કે રાજા તો પ્રજાનો સેવક; એને રાજ આપી દેવાનો હક શો? જે વાત અમારા નાનપણમાં અમને યોગ્ય લાગી હતી તે ભારતની પ્રજાને હજારો વર્ષ થયાં યોગ્ય લાગતી

આવી છે. આજે હવે લાગે છે કે હવે પછીની ભારતની પ્રજા પણ હરિશ્ચંદ્રના નીમ વિષે શંકાશીલ બનવાની જ.

ખેર, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે ઝઘડો થયો. વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના શિષ્ય હરિશ્ચંદ્રની કસોટી કરવાનું નક્કી કર્યું હશે. એણે રાજા પાસે જઈ એનું રાજ્ય માગ્યું. હરિશ્ચંદ્રે આપી દીધું. હવે ઋષિ કહે, "દાનમાં આપી દીધેલા રાજ્યમાં તું અને તારાં સગાં રહી ન શકે." હરિશ્ચંદ્ર પોતાની રાણી તારામતી અને દીકરા રોહિતને લઈને કાશી વિશ્વેશ્વરની નગરીમાં રહેવા ગયા, જ્યાં કોઈ પણ રાજાનું રાજ્ય નહોતું.

પણ ત્યાં ખાય શું ? ક્ષત્રિય દાન માગી ન શકે. મફતનું ખાઈ ન શકે. રાણીએ એક ઠેકાણે નોકરી લીધી. રાજાને નોકરી મળી કાશીના સ્મશાનની રખેવાળી કરવાની. કોઈ પણ એ સ્મશાનમાં મડદું દાટવા આવે કે બાળવા આવે તો એની પાસેથી માલિક તરફથી નાણાં વસૂલ કરવાનું કામ હરિશ્ચંદ્રને મળ્યું.

એક વખતે હરિશ્ચંદ્રનો દીકરો રોહિત મરી ગયો. એની મા રાણી તારામતી જે હવે નોકરાણી હતી તે મડદું લઈને સ્મશાને પહોંચી. સ્મશાનના માલિકનો નોકર હરિશ્ચંદ્ર નાણાં માગે. એના વગર મડદું બાળવા ન દે.

આમ ભક્તની આકરામાં આકરી કસોટી થઈ. (પછી વાર્તાને છાજે એ રીતે ત્યાં ભગવાન પ્રગટ થયા અને સૌ રૂડાં વાનાં થયાં.)

નાનપણમાં આ વાર્તા પ્રથમ સાંભળેલી. પાછળથી વાંચી પણ હશે. એ જેવી યાદ છે તેવી ટૂંકાણમાં અહીં રજૂ કરી છે. વાર્તા તો કાશીના સ્મશાનની છે, પણ એ વાંચી હતી પશ્ચિમ ભારતના સમુદ્ર કિનારે કારવાર શહેરમાં. બપોરે અમારે ત્યાં આસપાસની બહેનો આવે. એમની ભાષા કોંકણી, પણ મરાઠી સમજે. એમની આગળ હું હરિશ્ચંદ્રની વાર્તા વાંચું ત્યારે એ બહેનોની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુઓ વહ્યા કરે. હું ગળગળો થઈ જતો, પણ હિંમતપૂર્વક વાર્તા પૂરી કરી શકતો.

એક દિવસે પિતાશ્રી કચેરીએથી ઘેર આવ્યા અને કહ્યું, કારવારથી થોડે દૂર ગોકર્ણ મહાબળેશ્વરનું વિખ્યાત તીર્થસ્થાન છે. કાશી અને રામેશ્વર કરતાં એનું માહાત્મ્ય ઓછું નથી. લંકાના રાવણે પોતાની સગવડ ખાતર હિમાલયની પેલી પાર જઈ કૈલાસના રાણા શિવજીનું લિંગ માગી આણ્યું. હેતુ એવો કે લંકામાં એ લિંગની સ્થાપના કરી માતાને માટે પૂજાની સગવડ કરી આપવી. રાવણે કૈલાસમાં રોજ સહસ્ર કમળથી શિવજીની પૂજા કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એક દિવસે હજાર કમળોમાં દસ કમળો ખૂટ્યાં. રાવણ ચકિત થયો, પણ હાર્યો નહિ. એણે કહ્યું, 'દસ જ કમળો ખૂટ્યાં છે ને ?' તલવાર લઈને એણે પોતાનું એક શિર-કમળ તોડી શિવજીને અર્પણ કરવાનું શરૂ કર્યું. નવ શિર-કમળો આપ્યાં અને શિવજીએ પ્રગટ થઈ કહ્યું, "બસ બસ, હાથ રોક. તારી ભક્તિથી પ્રસન્ન

દેવોએ મોકલેલા ગણેશજી હતા.) એણે કહ્યું, "જરૂર એ લિંગ ઉચકી ઊભો રહીશ. પણ લિંગ દેખાય છે ભારે. હું થાકી જાઉં તો તને બૂમ પાડીશ. ત્રણ વાર બૂમ પાડીશ તેટલામાં જો તું ન આવ્યો તો તારી વાત તું જાણે."

રાવણે કહ્યું, "શી વાત કરે છે? હમણાં પેશાબ કરી, કોગળો કરી આવી જઈશ." ગણેશજીએ પ્રસન્નતાથી લિંગ ઊંચક્યું અને ઊભા રહ્યા. હવે દેવોએ યુક્તિ કરી. દુનિયાનાં બધાં તીર્થો રાવણના પેટમાં ઘૂસી ગયાં. રાવણ એક ખાડાને કિનારે પેશાબ કરવા બેઠો. પેશાબ કરતી વખતે બોલાય નહિ. પેશાબ ચાલ્યો, ચાલ્યો અને ચાલ્યો. આખો ખાડો ભરાઈને એક મોટું તળાવ થયું. ત્યાં ગણેશજીએ બૂમ પાડી. રાવણે હાથવતી ઇશારો કર્યો કે જરા થોભો. ગણેશજીએ ખૂબ ધીરજ બતાવી. પણ રાવણનો પેશાબ પૂરો થાય નહિ. ત્રણ વાર બૂમ પાડ્યા પછી ગણેશજીએ અરર કરતાં લિંગ નીચે મૂકી દીધું. આકાશમાં દેવોએ જયજયકાર કર્યો. ચિડાયેલા રાવણે ગણેશજીના કપાળ પર મુક્કી મારી અને દોડી ગયો શિવલિંગ ઊંચકવા. એ જેમ ખેંચતો જાય તેમ શિવલિંગ જમીનમાં ઊતરતું જાય. એણે બહુ જોર કર્યું. શિવલિંગનો ઉપરનો ભાગ ખેંચવા માટે બે હાથે જોરથી મરડ્યું, આમળ્યું ત્યારે તૂટીને એના ત્રણ ચાર ભાગ હાથમાં આવ્યા. 'આ કકડા લઈને શું કરું?' એમ કહીને એણે જોરથી ચાર કકડા દૂર ફેંકી દીધા. માઈલો સુધી જઈએ પડ્યા. દેવોએ એ

કકડા જ્યાં જ્યાં પડચા ત્યાં ત્યાં મંદિરો ઊભાં કર્યાં. (એવું એક મંદિર અમે કારવાર પાસે જોયેલું.)

નિરાશ થયેલો રાવણ લંકા ચાલ્યો ગયો. જ્યાં દેવોની હિકમતથી શિવલિંગ ભારતમાં જ રહ્યું એ સ્થાન તે ગોકર્ણ મહાબળેશ્વર. ત્યાંના લિંગનો ઉપરનો ભાગ બરાબર ગાયના કાન જેવો દેખાય છે એટલે લિંગનું નામ થયું ગોકર્ણ. હવે એ સ્થાનને પણ કહે છે ગોકર્ણ. લોકો પૂજા કરવા આવે અને પ્રેમથી એ ગોકર્ણ-લિંગનો સ્પર્શ કરે. અસંખ્ય લોકોના સ્પર્શથી લિંગ ઘસાવા લાગ્યું. એટલે મંદિરના વ્યવસ્થાપકોએ લિંગની આસપાસ ચણતર કરી લિંગ લગભગ ઢાંકી દીધું. પથરામાં એક કાણું રાખ્યું, જેમાં ભક્તો પોતાનો અંગૂઠો ઉતારી લિંગનો સ્પર્શ કરી શકે.

રિવાજ એવો છે કે બાર પંદર વર્ષે જ્યારે ભગવાનની સૂચનાની એંધાણી મળે ત્યારે એ લિંગની આસપાસનું ચણતર કાઢી નાખી, એ લિંગનો હાથ બે હાથ જેટલો ભાગ ઉઘાડો કરે છે. મહિના બે મહિના સુધી દર્શન માટે લિંગ આમ ખુલ્લું રાખી પછી એની આસપાસ ફરી ચણતર કરે છે. આ આખી પ્રવૃત્તિને અને એના ઉત્સવને 'અષ્ટબંધ' કહે છે. (આઠે દિશાએથી ચણતર કરે છે માટે એને અષ્ટબંધ કહેતા હશે!)

પિતાશ્રીએ કહ્યું, "આવો દસ પંદર વર્ષે ભાગ્યે જ આવનારો ઉત્સવ ગોકર્ણમાં શરૂ થયો છે માટે આપણે

દર્શને જઈએ. ત્યાં શિવજીના આત્મલિંગનું દર્શન થશે. એના પુણ્યનો હિસાબ કોણ કરે ?"

કારવારથી આગબોટમાં બેસી તદડી બંદર પહોંચી જવાનું. ત્યાંથી ઊતરી પગપાળા ગોકર્ણ સુધી પહોંચી જવાનું. તદડીમાં પુરોહિતો તો યાત્રાળુઓના સ્વાગત માટે તૈયાર હતા. હું નાનો. એક મજૂરના ખભા ઉપર બેઠો. અમે ગોકર્ણ મહાબળેશ્વરના દર્શને ગયા. કોટિતીર્થમાં નાહી મંદિરે જતાં એક બાજુ બે હાથવાળા ઊભા, સૂંઢાળા ગણેશ દેખાયા. રાવણે એના કપાળ ઉપર મુક્કો માર્યો હતો તે ઊંડે સુધી પહોંચ્યો હતો. ગણેશજી માટે મનમાં દયા છૂટી.

અમે ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વરના મંદિરમાં ઊતર્યા. ભગવાનના લિંગનાં દર્શન થયાં. પુરોહિતની રજા મેળવી જીભ જેવા દેખાતા લિંગના ઉપરના ભાગને સ્પર્શ કર્યો. એમ ધન્ય ધન્ય થયા. પિતાશ્રીએ ત્યાં લઘુરુદ્ર કર્યો હશે. (લિંગની આસપાસ દસ બાર બ્રાહ્મણો બેસી પાડાના શિંગના કાણામાંથી શિવજીને અભિષેક કરે અને રુદ્રના મંત્રના નમક અને ચમક બોલે. એ પૂજાને જો નાની હોય તો લઘુરુદ્ર કહે, મોટી હોય તો મહારુદ્ર કહે.) અમે પૂજા કરી પુરોહિતને ઘેર નૈવેદ્ય આરોગ્યું. બધાં પવિત્ર સ્થાનો જોયાં. જટાતીર્થ જેવી જગા બહુ દૂર. ત્યાં પિતાજી એકલા જઈ આવ્યા. મને થતું હતું કે રાજા હરિશ્ચંદ્ર જેનું રક્ષણ કરે છે એ સ્મશાન જોવા ક્યારે જઈશું ? મનમાં શંકા

ઊઠી કે (બનારસ) કાશીનું સ્મશાન સાચવવાનું કામ હરિશ્ચંદ્રને ભાગે આવ્યું હતું. એ સ્થાન અહીંથી સેંકડો માઈલ દૂર છે. હજાર માઈલ તો હશે જ. અને એ જમાનો પણ કેટલો જૂનો! ત્યારે રાજા હરિશ્ચંદ્ર આટલે દૂર અહીંનું સ્મશાન સાચવવાને કેમ આવ્યો હશે? પણ આવી શંકા મનમાં આણવી એ નાસ્તિકતાનું લક્ષણ છે એ જાણતો હોવાથી મેં બુદ્ધિના દરવાજા બંધ કર્યા અને બાળપણની બધી શ્રદ્ધા ભેગી કરીને હરિશ્ચંદ્રના દર્શને ગયો. મૂર્તિ સારી હતી. હરિશ્ચંદ્રના મોઢા ઉપર હજારો વર્ષનો વિષાદ સ્થિર થયેલો જોવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. શ્રદ્ધાને જોરે એ વિષાદ હું જોઈ શક્યો અને મારામાં પણ એ પહોંચી ગયો.

છેક નાનપણમાં જોયેલું એ મારું પહેલું સ્મશાન. તે વખતે ત્યાં કોઈ મડદું બળતું જોયાનું મને સ્મરણ નથી. પણ પાસે જ એક ગંદું તળાવ જોયું. પુરોહિતે કહ્યું, "આ તળાવના પાણીનો એવો ગુણ છે કે એમાં હાડકાં નાખો તો છ મહિનાની અંદર એ ઓગળી જાય છે." મને આશ્ચર્ય થયું. હાડકાં કાંઈ પતાસાં જેવાં નથી હોતાં કે પાણીમાં ઓગળી જાય. પુરોહિતે ભાર દઈને કહ્યું, "શંકા લાવવાનું કારણ નથી. કેટલાયે લોકોએ એનો પ્રયોગ કરી જોયો છે. બીજે હાડકાં ઓગળી ન જાય. પણ આ હરિશ્ચંદ્રના તળાવમાં હાડકાં અચૂક પાણી થઈ જવાનાં."

ત્યાંથી પાછા ઘેર જતાં બધી બાજુથી પથરાથી

બાંધેલું એક લંબચોરસ તળાવ અમે જોયું. અંદરનું ગંદું પાણી લીલું લીલું દેખાતું હતું. મેં પૂછ્યું, "મંદિરથી બહુ દૂર નહિ એવા આ તળાવનું પાણી આટલું ગંદું કેમ ?" પુરોહિતનો એક છોકરો હસતો હસતો કહે, "તમે વાર્તા નહિ જાણતા હો. દેવોના પ્રતાપથી રાવણે જે પેશાબ કર્યો તે પેશાબનું આ તળાવ છે." મેં કહ્યું, "વાર્તા તો આખી વાંચી છે. પણ ખ્યાલ ન હતો કે રાવણના પેશાબનું તળાવ જોવાને મળશે."

આટલાં વર્ષ થયાં રાવણના હરિશ્ચંદ્રરક્ષિત સ્મશાનમાંનાં હાડકાં ગળી જનાર તળાવને હું ભૂલી શકતો જ નથી. કેવું અદ્ભુત સ્મશાન ! અને એ પણ સાવ બાળપણમાં જોવાને મળેલું ! એ વિષેની વાતો ન કહું તો સ્મશાન વિષે સાંભળ્યાનું પુણ્ય વાચકોને ક્યાંથી મળે ?

૮

રાજા હરિશ્ચંદ્રનું ગોકર્ણનું સ્મશાન

અમે એકાદ મહિના માટે સાવંતવાડી ગયા હોઈશું. ત્યાંથી બેલગામ, શાહપુર બાસઠ માઈલનો રસ્તો. બળદ-ગાડીમાં બેસી અમે અમારે ગામડે બેળગુંદી આવી પહોંચ્યા. આવતાં વેંત મામાના દીકરાએ પિતાશ્રીને કહ્યું, "આજી (પિતાશ્રીની મા)નું મૃત્યુ થયું. તમને આવવાને વાર છે એ અમે જાણતા હતા. રસ્તામાં ત્રણ દિવસમાં તમને કાગળ પણ ક્યાં લખાય? શબ તમે આવો ત્યાં સુધી રખાય નહિ. એટલે અમે પુરોહિતની સલાહથી એ શબ ચિતા ઉપર રાખી બાળી નાખ્યું. તમે નજીકના સગા. પાસે હોત તો મંત્રાગ્નિથી શબ બાળ્યું હોત. અમે દૂરના. અમને એ અધિકાર નહિ. એટલે

પુરોહિતની મદદ વગર, મંત્ર બોલ્યા વગર, ભડાગ્નિથી શબ બાળ્યું. પણ મંત્રાગ્નિ વગર મરેલી વ્યક્તિની ઊર્ધ્વ-ગતિ થાય નહિ. એટલે આજીની ચિતામાંથી બળેલાં હાડકાં ભેગાં કરી એક માટલામાં અમે રાખ્યાં છે. હવે તમારે પુરોહિતને બોલાવી આ હાડકાંને મંત્રાગ્નિ આપવો. પછી જ આજીનું શ્રાદ્ધ થઈ શકે."

પોતાની માતાની અંતિમ ઘડીએ પોતે હાજર રહી ન શક્યા એનું પિતાજીને ઘણું દુઃખ થયું. પણ કશું બોલ્યા નહિ. બીજે દિવસે સવારે ગામ બહાર એક ઝાડની ડાળીએ હાડકાંવાળું માટલું લટકાવી રાખ્યું હતું તે કાઢી, પુરોહિતને બોલાવી, તળાવને કિનારે પિતાશ્રીએ પુરોહિતની મદદથી એ હાડકાં મંત્રાગ્નિથી ફરી બાળ્યાં. અને પછી બીજી વાર બળેલાં એ હાડકાં તળાવની અંદર જ પધરાવી દીધાં. એ હાડકાં સાચવી રાખી ગંગાજીમાં પધરાવવા માટે બનારસ સુધી કોણ જાય? "ભાગ્યશાળી હોય તેને જ આવો લહાવો મળે છે." એમ કહી પિતાશ્રીએ આ હાડકાં તળાવમાં પધરાવી દીધાં અને વિષાદ સાથે ઘેર આવ્યા.

એ આખી ક્રિયા વખતે પિતાજીએ મને સાથે રાખ્યો હતો. ઘરના બીજા કોઈ ત્યાં આવ્યા નહિ. એ આખી ક્રિયા દરમિયાન પિતાજીએ મારી આગળ થોડો વસવસો જાહેર કર્યો. "માતાજી જીવતાં હતાં ત્યારે મેં એમની ઉપેક્ષા કરી. તારી બાને અને મારાં બાને બનતું

ન હતું. બે વચ્ચે સંધિ કરાવવાના પ્રયત્નો મેં પહેલાં પહેલાં કર્યા. આગળ જતાં જોયું કે એ પ્રયત્નમાં એમાંથી એકેયને સુખ થતું નથી. એટલે મેં એ પ્રયત્ન છોડી દીધા હતા. સહાનુભૂતિ સાથે સાંભળું બન્નેનું, પણ ઝઘડામાં ન પડવાનું મેં નક્કી કર્યું. પરિણામે મારી સહાનુભૂતિને અભાવે બંને દુઃખી રહેતાં."

"મેં જો માને સહાનુભૂતિ બતાવી હોત, ભલે ખાનગી રીતે, તો એને સંતોષ થાત અને મારું કશું બગડત નહિ. હવે પસ્તાવો કર્યે લાભ શો ? જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું."

"મેં જો એને મરજી પ્રમાણે ખર્ચવા વખતોવખત થોડા પૈસા આપ્યા હોત તો પણ એ રાજી થાત. પણ એને પૈસા કેમ ખર્ચવા એની ગતાગમ નહિ એટલે હું કહેતો 'તારે જે જોઈએ છે તે હું ખરીદી લાવીશ. પૈસા લઈને શું કરીશ ?' સંકોચની મારી એ કશું માગતી નહિ. જે આપું એમાં સંતોષ માનતી. હવે થાય છે કે થોડા પૈસા એને આપ્યા હોત તો કશું બગડત નહિ અને એને ઘણો સંતોષ થાત. આ બુદ્ધિ વખતસર સૂઝી હોત તો કેટલું સારું થાત! પણ હવે એનું શું ?"

મારા પિતાશ્રીનો હું સૌથી નાનો દીકરો. મેં એમની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી. સહાનુભૂતિના ચાર શબ્દ બોલવાની પણ એ મારી ઉંમર નહોતી. પણ પિતાશ્રીએ

પોતાના હૈયાનો પસ્તાવો મારી આગળ વ્યક્ત કર્યો એની ધન્યતા મેં અનુભવી.

આ આખો પ્રસંગ સ્મશાન-માળામાં અપાય કે નહિ એ મન સાથે નક્કી નથી થતું. પણ ક્યાંક સંઘરવો હોય તો એને માટે આ જ સ્થાન છે. આજનું શ્રાદ્ધ હું બીજી કઈ રીતે કરી શકું?

૯

તો શું સકામ પૂજા પ્રાર્થના કરી, એ ઊતરતો ધર્મ હતો ?

(પિતાજીની છેલ્લી સેવા)

દરેક માણસને માટે પોતાનાં માબાપનાં જીવનની અંત ઘડી ગમગીની ભરેલી અને છતાં પવિત્ર હોય છે. માણસને આખો જન્મારો એ ઘડીનું સ્મરણ રહેવાનું અને જો એ જ માત–પિતાના અંતિમ દિવસોમાં એમની અખંડ અને ઉત્કટ સેવા કરવાની તક દીકરાને મળી હોય તો જેમ દિવસો જાય તેમ એને જીવનનો એ એક અસાધારણ–અપૂર્વ લહાવો મળ્યો હતો એવી જ ભાવના વધતી જવાની.

વ્યવહારનિષ્ઠા

મને મારા પિતા પાસેથી એમની અખૂટ ઈશ્વરનિષ્ઠા મળી હતી અને માતા પાસેથી એટલી જ મહત્ત્વની

વ્યવહારનિષ્ઠા મળી હતી. (વ્યવહારનિષ્ઠા એટલે વ્યવહારી ચતુરાઈ નહિ. જે લોકો વ્યવહારમાં ચતુર હોય છે તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા દરેક પ્રસંગે કેવી ચાલબાજી વાપરવી એ કળામાં કુશળ હોય છે. એવા વ્યવહારચાતુર્યની વાત વ્યવહારનિષ્ઠામાં નથી આવતી.) વ્યવહારનિષ્ઠા એટલે સગાંસંબંધીઓ પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારીનું ભાન; સમાજને પસંદ ન પડે એવું આચરણ ટાળવાની ચીવટ; આપણું કોઈ પણ પ્રસંગે ભૂંડું ન દેખાય; કોઈ આપણો વાંક ન કાઢે અને સારા માણસોની લોકો વાતો કરતા હોય તો તેમાં આપણું નામ અચૂક આવે એ જાતનો લોભ : એને હું વ્યવહારનિષ્ઠા ગણું છું.

પણ સમાજનો સ્વભાવ આટલો સીધો ક્યાંથી હોય? કોઈના વિષે ભૂંડું બોલવાની તક માણસ છોડે નહિ. દરેક માણસમાં લોકો ખોડખાંપણ જોવાના જ. અને માણસ જેટલો વ્યવહારનિષ્ઠ એટલી એને વિષે લોકો જાતજાતની નાનીસૂની ટીકા કરવાના જ. મારી માને ઘણીવાર દુઃખી થઈને કહેતાં મેં સાંભળ્યાં હતાં, "આખા જન્મારામાં 'કોઈનું એટલે કોઈનું ય' કશું બૂરું કર્યું નથી. [illegible] તેટલો પરોપકાર કરવાનો મારો નેમ છે. મુશ્કેલીમાં [illegible] લોકોની મદદમાં દોડી જવું એ મારો સ્વભાવ [illegible] સમાજના લોકો, ખાસ કરીને નાતીલાઓ, [illegible] હશે?"

[illegible] અભિપ્રાય વિષે મા આટલી

ઇન્તેજાર છે એની ખબર જેમ જેમ પડતી, તેમ તેમ આસપાસના લોકો અચૂક કોકની ટીકા માને સંભળાવ્યા વગર રહેતા નહિ. પછી ભલે એ માણસ ત્રણ કોડીનો પણ ન હોય.

ઈશ્વરનિષ્ઠા એટલે ?

એથી ઊલટું મારા પિતાશ્રીને સમાજના અભિપ્રાયની જરા ય પરવા નહિ. "હું ઈશ્વરની પૂજા અર્ચા કરું છું, વ્રત ઉપવાસ કરું છું, તહેવારો પાળું છું, યાત્રા કરું છું, ધર્માચરણની એકે વિગત ચૂકતો નથી, અને મેં જોયું છે કે ભગવાને આખી જિંદગી મારું ભલું જ કર્યું છે. મારું જરાયે ભૂંડું થયું નથી અને દેખાયું નથી. આવેલાં સંકટો ભગવાનની કૃપાએ એની મેળે ઓગળી ગયાં છે. એથી વધારે મારે શું જોઈએ ? સમાજના સજ્જન લોકોમાં હું ખપું છું. એથી વધારે મહત્ત્વાકાંક્ષા મારી છે જ નહિ."

પિતાશ્રી કચેરીનું સરકારી કામ ચીવટપૂર્વક વખતસર બરાબર કરી દે. ઘરમાં જોઈતી વસ્તુઓ જાતે ખરીદીને લાવે. કોઈને મળવા જાય નહિ. મળવા આવનાર લોકોની બધી વાતો થોડી સહાનુભૂતિથી, થોડી ઉદાસીનતાથી સાંભળે. સાંજે જલદી જમી લે અને ઘસઘસાટ ઊંઘી જાય.

એક વાર પિતાજી કહેતા હતા, "જુવાનીના દિવસોમાં વીસ કે બાવીસ વર્ષ સુધી તાવ તો શું, મને સળેખમ થયાનું પણ સ્મરણ નથી." એ તો એમને મોઢે મેં

સાંભળ્યું પણ પંચોતેર વર્ષની ઉંમરે એઓ ગુજરી ગયા ત્યારે એમના મોઢામાં બધા દાંત સાબૂત હતા અને મગફળી સુખથી કુડુમ કુડુમ ખાઈ શકતા હતા.

કેવા એ પિતા!

એવા પિતાના અંતકાળના દિવસોમાં સેવા કરવાની તક મને મળી એ હું મારું ભાગ્ય માનું છું. મારી માતાના દેહાંત પછી પિતાશ્રીને એકલવાયાપણું બહુ સાલતું. એમનું એ એકલવાયાપણું ટાળવા માટે હું બધા પ્રયત્નો કરતો. એક તો હું જ મરાઠી દૈનિક એમને વાંચીસંભળાવતો. મારા નાનપણમાં પિતાશ્રીને કોક વાર મુંબઈનું 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' વાંચતાં મેં જોયા હતા. (તે વખતે એ છાપું અંગ્રેજ લોકો ચલાવતા હતા અને એની એક એક નકલ એ સસ્તા જમાનામાં પણ ચાર આને વેચાતી. અમે લોકો પરીક્ષાનું રિઝલ્ટ મેળવવા માટે, ફક્ત વર્ષમાં એક જ દિવસ, ટાઈમ્સનો અંક ખરીદતા હતા.)

આગળ જતાં પિતાશ્રી કોઈ પણ છાપું વાંચતા નહિ. કોઈ ચોપડી હાથમાં લેતા એમને મેં જોયા નહોતા. લોકો ઘેર આવીને કોઈની કૂથલી કરે તો ઉદાસીનપણે સાંભળતા. ઈમાનદારીથી નોકરી કરવી, ઘરના લોકોને સુખી રાખવા, અતિથિઅભ્યાગતની સેવા કરવી અને કશી તરખડમાં ભાગ ન લેવો એ હતી એમની જીવનનીતિ. એમને જોઈતો ઉત્સાહ એમના પૂજાપાઠમાંથી એમને મળતો.

પણ એ પૂજાપાઠ પણ જેટલો નિયમિત એટલો જ પરિમિત. પોતાનાં કપડાં જાતે જ ધોવાં એ એમનો આગ્રહ લગભગ આખર સુધી એમણે જાળવી રાખેલો.

એ 'અંતિમ દિવસો '

એમની નિવૃત્તિના દિવસોમાં એમનું એકલવાયાપણું દૂર કરવા, ઉપર કહ્યું તેમ, હું એક તો એમને દૈનિક છાપું વાંચી સંભળાવતો. કોક વખતે એઓ કોઈ અન્યાયનું વર્ણન વાંચી ચકિત થઈને પૂછતા, "આવા ગુન્હા કરનારનો ન્યાય કરનાર કોઈ નથી કે શું? ભગવાનની દુનિયામાં આવું કયાં સુધી ચાલી શકે ?"

છેલ્લે છેલ્લે મેં એમની સાથે ગીતા વાંચવાનું શરૂ કર્યું. એમને સંસ્કૃત આવડતું ન હતું. અંગ્રેજી અનુવાદ વાંચવાને સોંપું તો તે એમને વેઠ જેવું લાગતું. એટલે મેં એમને મરાઠીમાં જ ગીતા અને એની પાછળનો વેદાન્તસાર સમજાવવાનું શરૂ કર્યું. એમાં એમને રસ પડવા લાગ્યો. કોરું તત્ત્વજ્ઞાન નહિ પણ જીવન કેમ જીવવું અને એ રીતે ઈશ્વરને રાજી કરીને મોક્ષ કેમ મેળવવો એ જ વાત ગીતામાં છે એમ જ્યારે ગીતામાંથી એમને હું સમજાવવા લાગ્યો ત્યારે જાણે એમને નવો જ પ્રકાશ મળતો હોય એટલો રસ ગીતામાં જાગ્યો અને વચમાં વચમાં માણસના કર્તવ્યની અને જીવન-સાધનાની ચર્ચા પણ એઓ કરવા લાગ્યા.

ગીતા લગભગ પૂરી થવા આવી ત્યારે આશ્ચર્ય-ચકિત થઈને એમણે એક વાર પૂછ્યું, "ત્યારે શું ? આખો જન્મારો મેં કુળદેવની પૂજા કરી અને કુળના ઉત્કર્ષ માટે સકામ પ્રાર્થના કરી તે બધો ઊતરતો ધર્મ હતો ? વેદાન્ત એ જ સાચો અને પૂર્ણ ધર્મ છે ?"

એમનો એ સવાલ સાંભળી અને એની પાછળની પારમાર્થિકતા ઓળખી હું તો રાજી થયો. મેં કહ્યું, "આપના મનમાં આ સવાલ ઊઠ્યો એમાં જ સવાલનો જવાબ છે. સકામ ભક્તિને અંતે નિષ્કામ ભક્તિ ઊગે જ છે. સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન વગર મોક્ષ સંભવતો જ નથી."

મેં જોયું કે ગીતા સાંભળી એમનું મન અસ્વસ્થ ન થયું પણ કેટલીક ધાર્મિક રૂઢિઓનો એમનો આગ્રહ મોળો પડ્યો અને એમનો કેટલોક અસંતોષ એની મેળે ઓગળી ગયો.

ઘરની વ્યવસ્થા, મારા ભાઈઓનું વલણ, વગેરે બધી વસ્તુઓની મારી સાથે તેઓ છૂટથી ચર્ચા કરતા અને કોક કોક વાર સવાલ પણ પૂછતા.

માંદગીને બિછાને

અંતિમ માંદગીમાં જ્યારે એમને લાગ્યું કે આમાંથી પોતે સાજા થવાના નથી ત્યારે એમણે મને કહ્યું, "તારી વાત હવે ગળે ઊતરે છે. મારે ક્યારનું મારું વસિયતનામું કરી

રાખવું જોઈતું હતું. મારી બધી મિલકત સ્વકષ્ટાર્જિત છે. મારી પાછળ એસ્ટેટ માટેના ઝઘડા ચાલે એ શોભે નહિ. હવે ભલે મોડો જાગ્યો પણ મેં જે વસિયતનામાની નોંધ કરી રાખી છે તેને કોઈ સારા વકીલને બોલાવી કાયદેસર રૂપ આપો અને એ રજિસ્ટર કરાવો."

મેં કહ્યું, "એ વખત હવે રહ્યો નથી. હવે તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ. ભગવાનનું ચિંતન કરો છો એ જ બસ છે. પાછળ રહેલા બધું ફોડી લેશે. હું કશું બગડવા દઈશ નહિ. મને કશાનો લોભ નથી. ઉત્તમ કેળવણી મેળવવાની તમે મને તક આપી. દેશની હાલત હું સમજી શક્યો છું. વેદાન્તને કારણે મારામાં મજબૂતી આવી ગઈ છે. હું માનું છું કે ઈશ્વરની કૃપાએ હું પરિસ્થિતિને પહોંચી વળીશ, જો કે ઘરમાં હું છું તો સૌથી નાનો."

મારું કર્તવ્ય શું ?

અમે છ ભાઈઓમાંથી ત્રણ જ જીવતા હતા. સૌથી મોટા ભાઈ ગુજરી ગયા હતા. બીજા બી. એ. પાસ કરી નોકરીમાં દાખલ થયા હતા અને ઊંચા હોદ્દા પર હતા. નંબર ત્રણ અને ચારનો દેહાન્ત થયો હતો. અને છેલ્લા બે જીવતા હતા. સરકારી નોકરીવાળા ભાઈને અને પિતાશ્રીને બનતું ન હતું. મળે એટલે કોઈક વાતચીતને અંતે અથડામણ ઊભી થવાની જ અને બોલાચાલી પણ ખરી; એટલે અમે નક્કી કર્યું કે પિતાની માનસિક

શાંતિની દૃષ્ટિએ અને. કજિયા કંકાસ ટાળવાને
મોટાભાઈ દૂર છે એ જ..સારું છે.

પણ જ્યારે માંદગી ગંભીર થઈ ત્યારે નાના (ગો
નો વિરોધ હોવા છતાં મેં જિદ પકડી કે અણ
બોલાવવા જ જોઈએ. અંતિમ દર્શન કરવાનો એમનો
છે. અને સંભવ છે છેલ્લી ઘડીએ એને ઉપરતિ થાય
બંને વચ્ચેની કડવાશ નીકળી જાય. ગમે તે હો
અણ્ણાને બોલાવવા જ." મેં તાર કર્યો. અણ
આવવામાં એક દિવસ મોડું કર્યું. એ આવ્યા ત્યારે પિતા
મળવા આવનારને ઓળખી શકતા ન હતા! વચમાં બે
સ્થિતિએ પહોંચતા.

અંતિમ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં મને રસ ન
છેલ્લા બે ત્રણ દિવસોમાં ભાઈએ જે ભાગ ભજવ્યો
જાણ પિતાને ન થઈ એ તો સારું જ થયું. પિતાશ્રી
શારીરિક સારવાર ઉપરાંત, બાકીનો બધો વખત પિતાશ્રી
પથારી ઉપર જ બેસી હું ગીતા વાંચતો. સંસ્કૃત તે
ક્યાંથી સમજે? પણ અમુક શબ્દો અને વચનો ફરીફ
સાંભળવાથી તેઓ એથી પરિચિત થયા હતા. અંતિ
ઘડીએ મૂળ ગીતાના સ્વર પિતાને કાને પડે છે એટ
સંતોષ મારે માટે પૂરતો હતો.

જીવનનું રહસ્ય

પણ મૃત્યુની સાક્ષીમાં આખી ગીતા એક છેડે

બીજે છેડે સુધી વાંચી જતાં ગીતાનો સમગ્ર બોધ મારા હૃદયમાં જે ઊતર્યો તે મારા જીવનનો સર્વોચ્ચ લહાવો હતો. મૃત્યુની સાક્ષીમાં જ જીવનનું રહસ્ય હૃદયસ્થ થતું હશે!

ડૉ. શિરગાંવકર અમારા આખા કુટુંબના બે પેઢીના ડૉક્ટર. અમારા સમાજના અસંખ્ય ઘરના આરોગ્યની હાલતના એ નિરીક્ષક અને સલાહકાર. એણે જ્યારે કહ્યું કે હવે તમારા પિતાશ્રીની જીવવાની કશી આશા નથી, ગમે તે ક્ષણે અંતિમ ઘડી આવશે; તમારે મનની તૈયારી રાખવી; ત્યારે ગીતાભ્યાસી મને કશી તૈયારી કરવાપણું હતું જ નહિ. પિતાશ્રીની વિગતે સેવા અને મનનું સ્વાસ્થ્ય બેની ચિંતા મને હતી. બાકી સગાંવહાલાં આવે અને જાય. પિતાની આખી જિંદગીનો સાર કાઢી વખાણ કરે. બનેલા જૂના બનાવો યાદ કરી જીવન કેટલું વ્યર્થ છે એના 'મોઢે કરેલા સિદ્ધાંતો' બોલી બતાવે. સલાહ આપનારા સલાહ આપે, પ્રશ્નો પૂછનારા પ્રશ્નો પૂછે. મારી આગળ તો પિતાશ્રી, હું અને ગીતા એ ત્રણ જ તત્ત્વો હતાં. આ રીતે સન ૧૯૧૦ના ઓક્ટોબરની તા. ૨૫મી ઊગી અને પિતાશ્રીએ ધીમે ધીમે આ દુનિયામાંથી પોતાના પ્રાણ ખેંચી લીધા.

એક હૈયાનાં બે મન

મારા હૈયામાં તે વખતે બે મન કાર્ય
જન્મ અને મૃત્યુ બંને જેનાં અદ્ભુત અને

શરૂઆત થાય ત્યાં સુધી અંદર અંદર ટોળટપ્પા વિનોદ મશ્કરી કરવા લાગ્યા. મારે એ બધા વાતાવરણના સાક્ષી થવું પડ્યું. એટલામાં મારા સસરા આવી ગયા. તેમણે સાચી લાગણીથી મારી દયા ખાધી. "આટલી નાની ઉંમરે તમારા માથા પરનું શિરછત્ર દૂર થયું. ભવિતવ્યતાની કેટલી કઠોરતા!" (મેં મનમાં કહ્યું, "પિતૃસુખ કોને નથી જોઈતું? પણ સૌથી નાના છોકરાને પિતાશ્રીનો સહવાસ પચીસ વર્ષ મળ્યો એને હું ભાગ્યની કઠોરતા ન માનું." અને મનમાં જ મેં ઉમેર્યું, "તમારી દીકરી સાથે તમે મને પરણાવ્યો અને એણે મને એક પુત્ર આપ્યો છે. આમ હું પોતે પિતા થયા પછી માથા પરનું શિરછત્ર ચાલી ગયું એવી મારાથી રાવ કેમ ખવાય? દુઃખ છે પણ તે દુઃખ ગળી જવાનું ડહાપણ પણ વ્યવહારે અને અધ્યાત્મે આપેલું છે. એટલે તમારું સાન્ત્વન જ છીછરું જણાય છે.")

હવે બેલગામ કેન્ટોનમેન્ટથી અર્થી ઉપાડીને ત્રણેક માઈલ ચાલતા જવાનું. અર્થી તો સગાવહાલાએ જ ઉપાડવાની હોય છે. એમાં ન ચાલે બીજી ન્યાતના લોકો અને ન ચાલે કોઈ નોકરો. અગ્નિનું માટલું લઈને હું આગળ ચાલ્યો. સગાવહાલા અર્થી લઈને સાથે સાથે ચાલ્યા. હું બિચારાઓની દયા ખાતો હતો અને તેઓ થાક ઉતારવા અંદર અંદર ટોળ મશ્કરી કરતા હતા. એટલું અસંસ્કારી વાતાવરણ! પણ સામાજિક પરિસ્થિતિની

તકરાર કોની આગળ કરાય ? મનમાં સંમિશ્ર ભાવો સેવતો રહ્યો.

અમે घमग्रचा माळ (હનુમાનની ટેકરી) તળેના સ્મશાનમાં પહોંચી ગયા. અને જે ઠેકાણે બે વર્ષ પહેલાં માતુશ્રીને પધરાવ્યાં હતાં તે જ ઠેકાણે પિતાશ્રીની ચિતા તૈયાર કરી.

છેલ્લી વિધિ

અંત્યસંસ્કાર માટેના પુરોહિતો અને બીજા તજ્જ્ઞ લોકો અનુભવી અને હોશિયાર હોય છે. બધું કામ વ્યવસ્થિત અને વખતસર કરી નાંખે છે. ચાર પૈસા ઓછા કે વધારે ખર્ચો, પણ બીજી કરી ચિતા કરવી નથી પડતી. મેં પુરોહિતને કહ્યું, "પિતાશ્રીના શરીરને અગ્નિદાહ દેવાની જવાબદારી મારી છે. સનાતન રિવાજ પ્રમાણે પિતાની આ છેલ્લી સેવા કરવાનો અધિકાર પુત્રોમાંથી જયેષ્ઠ અને કનિષ્ઠનો જ હોય છે. મોટાભાઈ આજે હયાત નથી. સૌથી નાનો હું છું." પુરોહિતે તરત સંમતિ દર્શાવી.

રિવાજ પ્રમાણે ચિતા પર શરીર ગોઠવ્યા પછી અને ઉપર પણ લાકડાં અને છાણાં ઢાંક્યા પછી અગ્નિનો પ્રારંભ કરાય છે. પગ તરફથી મંત્ર બોલીને પ્રારંભ થાય છે. અગ્નિની જ્વાળા પગની બાજુથી પ્રારંભ કરી ધીમે ધીમે શિર તરફ પહોંચી જાય છે. એમાં ઠીક ઠીક વખત

જાય છે. માથાની ખોપરી સુધી અગ્નિ પહોંચે એટલે ફાડ જેવો અવાજ કરી ખોપરી ફૂટી જાય છે. એ અવાજ સંભળાતાંવેંત સગાવહાલા અને ડાઘુઓને જવાની છૂટ. ચિતા તો બીજે દિવસે પણ સળગતી રહે છે. સ્મશાનવાળા નોકરો એ બધું સાચવે છે.

સ્મશાનભૂમિમાં ચિંતન

સગાવહાલા ગયા અને મને હાશ થઈ! પિતાનું શરીર તો મેં મારે હાથે અગ્નિને અર્પણ કર્યું. એ શરીર તો ફરી જોવાય એમ હતું જ નહિ. મને ત્યાંથી ખસી જવાનો આગ્રહ કોણ કરી શકે? એક વાર મૃત્યુના સાન્નિધ્યમાં પિતા આગળ ગીતા વાંચી હતી. લગભગ આખી રાત ચિતાગ્નિના સાન્નિધ્યમાં પિતાનું ચિંતન કર્યું. પિતાશ્રી એમના જમાનાના આદર્શો સાચવનારા એક સામાન્ય સજ્જન. કોઈ મોટો આદર્શ એમણે પોતા આગળ રાખેલો નહિ. પણ ઈશ્વરની નિષ્ઠામાંથી એમણે જોઈતું પ્રોત્સાહન અને સંતોષ મેળવ્યાં હતાં. જ્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ છે ત્યાં ઘરના કજિયા કંકાસ, મતભેદ અને મનદુઃખ રહેવાનાં જ. એનો પણ પૂરતો ફાળો પિતાશ્રીને મળ્યો હતો. મનઃદુખ વધે એટલે તેઓ મને અંગત કાગળ લખે. એમાંય લોકોનાં આખાં નામો ન લખે. નામોના આદ્યાક્ષર લખે. અતિ ગૂઢ વાત લખવી હોય અથવા મનનો ઉદ્‌ગ બહાર કાઢવો હોય તો એટલો જ ભાગ અંગ્રેજીમાં લખતા. પ્રથમ મને એનું આશ્ચર્ય થતું. પાછળથી વિચાર કર્યો

કે જો પિતાશ્રીને સંસ્કૃત આવડતું હોત તો પોતાની અકળામણ અથવા ગૂઢ વાતનો એટલો ભાગ એમણે સંસ્કૃતમાં લખ્યો હોત. ગૂઢ ભાવો વ્યક્ત કરવા માટે સામાન્ય જનોની રૂઢ ભાષા કેમ વપરાય એ જાતની લાગણી સાર્વત્રિક હશે. મેં જોયું કે વિલાયતના વિદ્વાનો પોતાના કાગળોમાં ગૂઢ ભાવો માટે આજે પણ લેટિન અથવા ગ્રીક ભાષા વાપરે છે.

લગભગ આખી રાત પિતાશ્રીના જીવનને તટસ્થપણે યાદ કરી અને છેલ્લે ગીતાના વિચારોની એમના મન પર અને એમની લાગણી ઉપર જે સુંદર અસર થઈ હતી તે યાદ કરી. મને સંતોષ થયો કે એક સામાન્ય જીવનનો અત્યંત ઊર્ધ્વગામી અંત થયો ખરો.

એક જ સંતોષ

મારો ખાસ સંતોષ તો માતુશ્રીના ગયા પછી પિતાશ્રીને સાચવવાનો. એમને ગમે એવો આહાર ખવડાવવાનો લહાવો મને મળી ગયો એ ઈશ્વરની મોટી કૃપા. (દીર્ઘકાળના અનુભવથી મેં નોંધ્યું હતું કે પિતાશ્રીને આખી રસોઈ મનગમતી હોય તો ભોજન પૂરું થાય ત્યાં સુધી વચમાં પાણી ન પીએ. એક પણ વસ્તુ ન ગમે એવી હોય તો અચૂક લોટામાંથી થોડુંક પાણી લઈને પી જવાના. એમણે પાણી પીધું કે સામે બેઠેલો હું પૂછવાનો જ કે આજે શું ન ગમ્યું? પ્રથમ

પ્રથમ સંકોચથી કહેતા, 'કાંઈ નહિ, બધું સારું જ છે.' પણ મેં મારા દીર્ઘ નિરીક્ષણની વાત કરી. એટલે પછી ખુલ્લે મને જે ન ગમ્યું હોય એ કહી દેતા.)

મારી તો એક સાધના જ હતી કે પિતાશ્રીને ગમે એવું જ હાથે રાંધીને ખવડાવવું. ધીમે ધીમે મને ફાવી ગયું અને પિતાશ્રી પાણી ન પીએ એટલે મને મારું સર્ટિફિકેટ મળી જતું. માની ગેરહાજરીમાં પિતાજીની આટલી સૂક્ષ્મ સેવા કરવાની તક મળી એનો આનંદ, એનો સંતોષ અને ધન્યતા આજે પણ હું ભૂલ્યો નથી. એની યાદ પણ સુખકર છે.

□

૧૦

આશ્રમે જેનો પડોશ શોધ્યો

મારાં માતપિતાનાં શરીરોને જ્યાં અગ્નિ-નારાયણને અર્પણ કર્યાં એ સ્થાનને જેમ હું ભૂલી ન શકું તે જ પ્રમાણે સહધર્મચારિણી પત્નીના શરીરને જ્યાં અગ્નિસાત્ કર્યું એ સ્થાનને પણ ભૂલી ન શકું. અને એ સ્થાન તો ગાંધીજીના આશ્રમ પાસે પુણ્યસલિલા સાબરમતીને કિનારે. કેટલાક અન્ય આશ્રમવાસીઓને પણ અમે ત્યાં મૂકી આવેલા, એટલે એ સ્થાન સાથે અનેક ભાવનાઓ સંકળાયેલી છે. અમદાવાદના લોકો એ સ્થાનને દૂધેશ્વર મહાદેવને નામે ઓળખે છે કેમકે એ ઠેકાણે દૂધગંગાનો અને સાબરમતીનો સંગમ છે અને એ સંગમના દેવતા 'દૂધેશ્વર મહાદેવ'નું મંદિર પણ ત્યાં જ છે.

અમારા આશ્રમ વિષે લખતાં એની એક બાજુ દૂધેશ્વર મહાદેવવાળું સ્મશાન છે એનો ઉલ્લેખ મેં કર્યો હતો તે આ ક્ષણે યાદ આવે છે. જેલ–અનુભવની મારી ચોપડી 'ઓતરાતી દીવાલો'ના પ્રવેશકમાં મેં લખ્યું હતુંઃ "ગાંધીજીએ આશ્રમને માટે સ્થાન સરસ પસંદ કર્યું છે. ઉત્તર તરફ સાબરમતી જેલની દીવાલો દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણ તરફ દૂધેશ્વરનું સ્મશાન છે. સામી બાજુ શાહીબાગથી માંડીને એલિસબ્રિજ સુધી પથરાયેલાં અમદાવાદનાં ભૂંગળાં દેખાય છે, જ્યારે પાછલી બાજુ વગડા સિવાય કશું જ નથી. આવે ઠેકાણે રહ્યા પછી ચારે તરફ કુતૂહલથી નજર ગયા વગર શી રીતે રહે? વખત મળે એટલે રખડીએ. આસપાસની બધી સીમ જોઈ, પણ પેલી (જેલની) ઓતરાતી દીવાલોની અંદર શું છે અને સ્મશાનને પેલે પાર શું છે એનો જવાબ મળવો સહેલ ન હતો. સરકારની કૃપાથી એક સવાલનો જવાબ મળ્યો. બીજા સવાલનો જવાબ ઈશ્વરની કૃપા થાય ત્યારે!"

સ્મશાન જોયા પછી માણસનું આગળ શું થાય છે એ વિચાર મનમાં ઊઠવાનો જ–હું માનું છું કે સ્મશાનનું મુખ્ય આકર્ષણ એ જ છે.

કોણ જાણે કેમ જ્યાં બે નદીઓનો સંગમ થાય છે–બે જીવન–પ્રવાહ એકઠા થાય છે–એવાં સ્થાનો અને એવા પ્રસંગોનું મહત્ત્વ તમામ માણસજાત માટે અનેરું

હોય છે. ગંગા અને યમુના એ ભારતીય સંસ્કૃતિ-પ્રવાહની મુખ્ય ધારાઓ. એમનો સંગમ જ્યાં થાય છે ત્યાં સરસ્વતી પણ હાજર છે એવી કલ્પના કરીને પ્રયાગ-રાજને આપણે સૌથી પવિત્ર સ્થાન માન્યું છે, અને તેથી જ એ ઠેકાણે આપણે એક સ્મશાન પણ સ્થાપ્યું છે. શ્રાદ્ધ કરવા પણ ખાસ ત્યાં જઈએ છીએ. એ સ્થાન વિષે લખવું જ છે. પણ તે પહેલાં ઘર આગળના (આશ્રમ આગળના) પ્રયાગ પાસે આવેલા સ્મશાન વિષે પ્રથમ લખવું એ સારું.

ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહાશ્રમ જોતજોતામાં આખા દેશમાં વિખ્યાત થયો. ત્યાંના વાતાવરણનો અને સંસ્કા-રોનો લાભ મેળવવા માટે કેટલાયે લોકો આશ્રમમાં આવી રહેવા લાગ્યા. નદી-કિનારે રહે તે નાહવા માટે નદીનો પ્રવાહ પસંદ કરે જ. (સંસ્કૃત કવિઓએ પ્રયાગના લોકોનો અપવાદ નોંધી રાખ્યો છે. "लोकः प्रयागवासी कूपे स्नान समाचरति" એ અપવાદ ભૂલીએ નહીં.) દર વર્ષે ચોમાસા સાથે સાબરમતીમાં રેલ આવે જ. તે વખતે આશ્રમમાં રહેતા લોકોને સખત ચેતવણી આપવી પડતી કે ગમે તે ક્ષણે સાબરમતીમાં ઘોડાપૂર શું હાથીપૂર પણ આવે. માટે પ્રારંભના દિવસોમાં નદીમાં કોઈ નાહવા ન જાય.

તોફાની નદીમાં નાહવા ઊતરવાનું જોખમ જુવાનોના મન પર ઠસાવવા માટે પ્રાર્થના પ્રવચન પછી મેં કહેલું,

"અમારી ચેતવણીની અવગણના કરી જો તમે નદીમાં પડશો તો સાબરમતી કશી દયા ખાધા વગર તમને દૂધેશ્વર મહાદેવને સોંપી દેશે. તમને ત્યાં સુધી ઊંચકી લઈ જવાની મહેનત પણ કોઈને કરવી નહિ પડે." અને ભવિતવ્યતાની શી લીલા! એક વખતે અક્ષરશઃ એવો જ પ્રસંગ બન્યો. ચોમાસામાં નહિ પણ ઉનાળાના દિવસોમાં.

અમારા વાલજીભાઈને પોતાની મા સાથે અમદાવાદ જવું હતું. દૂધેશ્વર મહાદેવ પાસેનો આરો ઓળંગી વૉટર વર્ક્સ (water-works)ને રસ્તે અમદાવાદ સીધા જવાય છે. બંને જણાં ચાલ્યાં. વાલજીભાઈ આગળ આગળ ચાલે. માજી પાછળ પાછળ આવે. નદી ઓળંગી અને માજીને ચક્કર આવ્યાં હશે. વાલજીભાઈને બૂમ પાડી ત્યાંને ત્યાં બેસી ગયાં. બેસી ગયાં શું, ઇહલોક છોડીને ચાલ્યાં ગયાં!

બિચારા વાલજીભાઈને આશ્રમમાં આવી અંત્યવિધિની બધી તૈયારી કરવી પડી. પણ માજીને ઊંચકીને સ્મશાન સુધી લઈ જવાની વાત હતી જ નહીં. સ્મશાન સુધી પોતાને પગે ચાલીને છેલ્લી યાત્રા જેમણે કરી હોય એવા લોકો દુનિયામાં કેટલા હશે?

અને તેથી જ વાલજીભાઈની બાનું અને સાબરમતી દૂધેશ્વર મહાદેવવાળા સ્મશાનનું સ્મરણ હૈયામાં કાયમનું કોતરાયેલું રહ્યું છે.

બે નદીઓના પ્રવાહોનો સંગમ એ તો મારી કવિ-કલ્પનાને પતિપત્નીના વિવાહ જેવો લાગે છે. બે ભિન્ન ખાનદાનના પોતપોતાના સંસ્કારો લઈ આવી પતિપત્ની એકબીજામાં ઓતપ્રોત થાય છે અને એમાંથી નવી સંગમ-સંસ્કૃતિ ઉપજાવી માનવતાના મહાસાગરને એની ભેટ આપે છે. જો કોઈ નક્કી કરે કે વિવાહવિધિ તો બે નદીઓના સંગમ ઉપર જ થાય તો એવી સૂચનાનું ઔચિત્ય હું વધાવી લઉં. પણ બે નદીઓનો સંગમ એ અત્યંત પવિત્ર સ્થાન છે એટલા માટે માણસનું શરીર બાળવા માટે ત્યાં લઈ જાય, અથવા બીજે ક્યાંક બાળ્યું હોય તો એનાં હાડકાં પધરાવવા માટે સંગમના તીર્થ પાસે લઈ આવે એનું ઔચિત્ય મારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. માણુસ પગપાળા યાત્રા કરે, બે નદીઓનો સંગમ જોઈ સંસ્કૃતિ–સમન્વયનું ચિંતન કરે અને એવે ઠેકાણે સ્નાન કરી સંગમેશ્વરનું ધ્યાન કરે એમાં એનો પુરુષાર્થ છે. પુરુષાર્થ એટલે જ પુણ્ય. એ એને જરૂર મળવાનું.

પણ મરી ગયેલાના શબને ઊંચકીને લોકો સંગમ ઉપર લઈ જાય, અથવા એનાં હાડકાં ત્યાં સુધી પહોંચાડે તો એનું પુણ્ય મરનારને શી રીતે મળે એ મારી કલ્પનામાં પણ આવતું નથી. મરેલાનું શરીર પૃથ્વીના પેટમાં પહોંચાડી દઈએ, અથવા અગ્નિને અર્પણ કરીએ, અથવા માંસાહારી પ્રાણીઓને ખવડાવીએ, અથવા એથીયે સારું વૈદકની દૃષ્ટિએ સંશોધન કરનાર વ્યક્તિઓને કે સંસ્થાઓને સોંપી દઈએ

એ સમજાય એવી વસ્તુ છે. પણ માણસનાં હાડકાં અને એની ચિતાની રાખ સંગમમાં ફેંકી દેવાથી મરનાર માણસોને પુણ્યનાં અધિકારી કેરી શકાય છે એ કેમે કરીને માન્યામાં નથી આવતું.

□

૧૧

સ્મશાનરાજ પ્રયાગ

અમને નાનપણમાં કહેતા હતા કે ઘરમાં નખ ન કપાય. હજામતના વાળ ઘરમાં ન પડવા જોઈએ. જ્યારે અમે પૂછતા કે 'આટલો આગ્રહ શા માટે?' ત્યારે જવાબ મળતો, "માણસના શરીરના એ અવશેષો ક્યાંકથી ઊડીને પેટમાં જાય તો મનુષ્યનું માંસ ખાવા જેટલું એ ભયાનક અભદ્ર આચરણ થાય. માણસ જેવા માણસના શરીરમાંથી નીકળી પડેલા નખ અને વાળ પેટમાં જવાનો સંભવ પણ ટાળવો જોઈએ."

વાત ગળે ઊતરી. આટલી સાવચેતી બરાબર છે એમ મનની ખાતરી થઈ. અને તેથી આપણા પૂર્વજો જેટલી જ ચીવટથી હું નખ અને વાળ વિષે ખૂબ સાવચેતી રાખવા

લાગ્યો. તે વૃત્તિ આજે પણ તેટલી જ સજ્જડ કામ કરે છે.

ધર્મનો આવો સૂક્ષ્મ ખ્યાલ મનમાં દૃઢ થયા પછી જ્યારે સાંભળ્યું કે લોકો માણસનાં મડદાં ઊંચકીને નદી કાંઠે લઈ જાય છે, ત્યાં લાકડાં અથવા છાણાંના ઢગલા વચ્ચે શબ રાખી એને બાળી નાંખે છે, ત્રણ દિવસ એ ચિતાને બળવા દઈ એને ઠંડી કર્યા પછી એમાંથી હાડકાં હાડકાં વીણીને અલગ કરે છે અને ચિતાની રાખ અલગ કરે છે, આવાં હાડકાં તો ભાગ્યશાળીના વંશજો પ્રયાગ લઈ જાય છે અને ત્યાં ગંગા–યમુના – સરસ્વતીના સંગમ જેવા અત્યંત પવિત્ર સ્થળે પ્રવાહમાં નાખી દે છે, ચિતાની રાખ તો નજીકના નદીના પ્રવાહમાં અને નદી ન હોય તો એકાદ તળાવના પાણીમાં નાખી દે છે, ત્યારે એ બરાબર છે કે નથી એની ગડમથલ મનમાં ચાલી.

આદરણીય સગાંવહાલાંનાં શરીરનાં હાડકાં અને એની રાખ અત્યંત પવિત્ર ઠેકાણે વિસર્જન કરવાં જોઈએ એ વાત ગળે ઊતરી. પણ એ જ પવિત્ર સ્થાને નદીનું પાણી લઈને આચમન અથવા પ્રાશન કરવાનો વિધિ પણ બતાવેલો છે. ત્યારે જે પાણીમાં હાડકાંના સૂક્ષ્મ કણો હોવાનો સંભવ છે તેવું પાણી માણસ ગળે ઉતારવા તૈયાર થાય એ કેટલું વિચિત્ર! એમ લાગવાથી એ રિવાજની યોગ્યતા કેમે કરીને ગળે ઊતરે નહીં. રાખ અને હાડકાં

પીવાના પાણીના પ્રવાહમાં નંખાય જ કેમ એ જાતની શંકા અને વાંધો મનમાં બેસી ગયેલાં.

જ્યારે જ્યારે કોઈ નદીને કિનારે અને ખાસ કરીને બે નદીના સંગમને ઠેકાણે સ્મશાનો આવેલાં જોઉં છું ત્યારે ત્યારે એ વિચાર અને વાંધો મનમાં ઊઠયા વગર રહેતા નથી.

મને થતું કે આવો વિચાર મને એકલાને જ કેમ ઊઠયો? હજારો અને કરોડો હિંદુઓ જમાનાઓ થયાં 'નદીના પ્રવાહનો આવો ઉપયોગ કરવો તે દુરુપયોગ છે' એ કેમ નહીં સમજતા હોય?

જ્યારે મહાત્માજીના દેહાન્ત પછી એમના શરીરનાં હાડકાં અને રાખ ઠેકઠેકાણે વિસર્જન કરવાની વાત નીકળી ત્યારે મહાત્માજીના નાના દીકરા દેવદાસે એ જ સવાલ મારી આગળ ઉઠાવ્યો. મને પૂછ્યું, "પવિત્રજળને આમ અપેય કેમ કરતા હશે?" મેં બધી વાત એમની આગળ કરી અને નાનપણથી સેવેલી મારી શંકા મેં એમની આગળ વ્યક્ત કરી.

જે લોકો સમુદ્ર કિનારે રહે છે તે લોકો તો મડદું બાળવાનું કામ સમુદ્ર કિનારે પસંદ કરેલી એક જગ્યાએ જ કરે છે. કોક કોક ઠેકાણે આવાં સ્મશાન માટે એવી જગ્યા પસંદ કરે છે કે સમુદ્રમાં ભરતી આવે એટલે

સમગ્ર ચિતા-ભસ્મ સમુદ્રના પાણીમાં એની મેળે પહોંચી જાય છે. (કેટલાક લોકો મડદાં બાળ્યા વગર માછલાં માટે સમુદ્રમાં ફેંકી દે છે.)

આ વાત જ્યારે મેં પહેલવહેલી સાંભળી ત્યારે એક સંસ્કૃત વચન એની મેળે મોઢામાંથી નીકળ્યું, समुद्राग तृप्यन्तु। કોકે પૂછ્યું, "તમે એ શું બોલ્યા ?" મેં કહ્યું, "એ વાક્યનો અર્થ થાય છે 'અમે જે હાડકાં અને રાખ અર્પણ કરીએ છીએ તેથી બધા સમુદ્રો તૃપ્ત થાઓ.' હરેક દાનને અંતે આમ જ બોલાય છે. જેમકે ब्राह्मणाग तृप्यन्तु। देवाम् तृप्यन्तु। ઈ. આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે બધી નદીઓ સમુદ્રને જઈને મળે છે તેથી સમુદ્રના પેટમાં બધાં તીર્થો વસે છે. सागरे सर्व तीर्थानि।"

હવે સમુદ્રનું પાણી કોઈ પીવા જાય નહિ, એટલે હાડકાં, રાખ, જે કાંઈ એમાં નાખે તેનો વાંધો નહીં. પણ મેં સાંભળ્યું (અને જોયું પણ) કે સમુદ્રની ભરતી ઓટ હંમેશાં ચાલ્યાં કરે છે. સમુદ્ર પોતાના પેટમાં હાડકાં રાખતો જ નથી. ભરતી વખતે આણીને કિનારે ફેંકી દે છે અને ઓટ વખતે હાડકાં ત્યાંને ત્યાં છોડીને ફક્ત પોતાનું પાણી પાછું ખેંચી લે છે. આવાં હાડકાં સમુદ્રનાં માછલાંઓએ સાફ કરેલાં હોય છે. સમુદ્રના પાણીથી પણ તે સ્વચ્છ થયેલાં હોય છે એટલે હાથમાં લેતાં મનને કશો સંકોચ થતો નથી. આવાં હાડકાં મેં સૌથી પહેલાં કારવારના સમુદ્ર-કિનારે જોયાં હતાં. પછી

તો સ્વદેશમાં અને પરદેશમાં જ્યાં જ્યાં સમુદ્રનો કિનારો જોયો ત્યાં ત્યાં માણસનાં અને કોક જ વાર જાનવરોનાં હાડકાં મેં જોયાં છે.

મારાં માતપિતાનાં અને બીજાં સગાંઓનાં હાડકાં (હાડકાં શબ્દ ન વપરાય, ફૂલ કહેવું જોઈએ.) મેં અલાહાબાદ પ્રયાગ પાસે ત્રિવેણી સંગમમાં પધરાવ્યાં છે. એમાં મુખ્ય વિચાર મરનારની ધાર્મિક લાગણીને માન આપવાનો જ હતો.

પ્રયાગની યાત્રાએ આખા દેશના લોકો આવે છે. તેથી જ એને પ્રયાગરાજ કહે છે. (યજ્ઞયાગ કરવા માટે જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન તે પ્રયાગ કહેવાય છે. અને આવાં પ્રયાગોમાં જે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન તે પ્રયાગરાજ.) પ્રયાગરાજમાં એટલા બધા લોકો શ્રાદ્ધ કરવા અને અસ્થિ-વિસર્જન માટે આવે છે, અને ત્યાં પંડાઓના એટલા બધા તંબુઓ ઊભા કરેલા હોય છે કે આખું સ્થાન એક ભૂંડા બજાર જેવું દેખાય છે. અધૂરામાં પૂરું, સંસ્કાર-વિહીન પણ જન્મે બ્રાહ્મણ એટલા બધા લોકો દાન માગતા ફરે છે કે એ સ્થાન માટે યાત્રીઓની ઊંડામાં ઊંડી ભાવના પણ પવિત્રતાની લાગણી સાચવી ન શકે. એટલે હું તો જાણે આ બધું દૃશ્ય એક દુઃસ્વપ્ન છે એમ ગણીને પ્રયાગ પર કાલિદાસના શ્લોકો જ યાદ કરું છું અને જાણે આકાશમાંથી ગંગા અને યમુનાનાં પાણી એકબીજામાં ભળવું કે ન ભળવું એનો નિર્ણય ઝટ ન

કરતાં એ સંકલ્પથી રમત રમે છે એનું ચિત્ર નજર આગળ કલ્પનાની આંખે જીવતું કરું છું.

મારી સંસ્કૃતિએ પસંદ કરેલી સર્વશ્રેષ્ઠ સ્મશાનભૂમિ વિષે આ રીતે લખતાં ઘણો સંકોચ થાય છે, પણ એ જ સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા કરોડો હિંદુઓને અને હજારો બ્રાહ્મણોને પેઢી દર પેઢી જે જાતનું વાતાવરણ જાળવવાનું સૂઝયું તેને વિષેની લાગણી વ્યક્ત કરવામાં હું કોઈ દ્રોહ કરું છું એમ મને નથી લાગતું. આ સ્થિતિ સુધારવાની શક્તિ નવા જમાનાના લોકોમાં પ્રગટ થશે ? કે એ સ્થાનની ઉપેક્ષા કરવામાં જ તેઓ સંસ્કૃતિની સેવા માનશે?

□

૧૨

ઈશ્વરને પણ શરમ આવે છે !

(ધર્મધાની કાશીનાં સ્મશાન)

काश्यां तु मरणात् मुक्तिः । 'કાશીમાં મરણ આવવાથી જ મુક્તિ મળી જાય છે.' આવાં 'ઉત્સાહવર્ધક સસ્તાં ધર્મવચનોની' હિંદુ સમાજ ઉપર અસાધારણ છાપ પડી છે. કેટલાયે લોકો જીવનના આખરી દિવસોમાં કાશી જઈ ત્યાં મરવાને લોભે આખો જન્મારો કમાણીમાંથી થોડી થોડી બચત કરી મુસાફરી માટે પૈસા ભેગા કરતા મેં જોયા-જાણ્યા છે. ધર્માચરણથી મળતા લાભોની (આને ફલશ્રુતિ કહેવાય છે) ગણના કરતાં આપણા ધર્મકારોએ કોઈ કાળે કંજુસાઈ કરી નથી. ગમે તેટલાં પાપ કરો, બીજું કશું

પાપ ધોવાઈ જશે અને તમને કેવળ શિવલોક, વિષ્ણુલોક કે બ્રહ્મલોક નહિ પણ સીધી મુક્તિ જ મળી જશે!

બનારસમાં મુખ્ય બે સ્મશાનો મેં જોયાં છે. ત્યાં એટલાં બધાં મડદાં એક પછી એક આવે છે કે બધાંને બાળવા માટે પૂરતી જગ્યા મળતી નથી. જૂના વખતમાં મેં જોયું હતું કે નવાં આવેલાં મડદાં માટે જગા કરવા સારુ એક બળતું મડદું પૂરું બળ્યું ન હતું છતાં એને કાઢીને ગંગાના પ્રવાહમાં ફેંકી દીધું અને નવા ઉમેદવાર મડદાંને એની જગ્યા ખાલી કરી આપી. આ થઈ મણિકર્ણિકા ઘાટની વાત.

કાશીનું બીજું સ્મશાન છે દશાશ્વમેધ ઘાટ પાસે. એ બાજુ બંગાળી લોકો વધારે રહે છે. એ ઘાટ જોવા ગયો હતો ત્યારે એક જુવાન છોકરીનું અડધું બળેલું મડદું પાણીમાંથી તરતું ઘાટ પાસે આવેલું જોઈ એવી ચીતરી ચડી કે આખો દિવસ ખાવાનું મન ન થયું. આપણાં ધર્મસ્થાનો અને ત્યાંના પુરોહિત આદિ ધર્મસેવકો ધર્મને આટલો જુગુપ્સિત કેમ કરે છે એ સમજમાં નથી આવતું.

હું સનાતની હિંદુ છું. ધર્મ પ્રત્યે, આપણા જૂના સંસ્કારો પ્રત્યે, અને કેટલીક રૂઢિઓ પ્રત્યે મારા મનમાં હજી યે આદર છે અને તેથી જ સનાતન ધર્મના સંસ્કારોની અને રૂઢિઓની વિટંબણા જોઈ હૃદયમાં પાર વગરની વેદના અનુભવું છું.

એ અનુભવ

મારા 'હિમાલયના પ્રવાસ'માં એ જ મણિકર્ણિકા ઘાટ પાસેના 'ચક્રપુષ્કરિણી' તીર્થનો અનુભવ મેં લખ્યો છે તે અહીં ટાંક્યા વગર રહી શકતો નથી.

"બીજે દિવસે અમે મણિકર્ણિકા ઘાટ પર નાહવા ગયા. ત્યાં ગંગાજીનું જ પાણી લઈને ગંગાજીને અભિષેક કર્યો. ત્યાંથી ચક્રપુષ્કરિણીના તીર્થ ઉપર આવ્યા. પાસે ઊભેલા એક ગંગાપુત્રે કહ્યું, 'આઈયે મહારાજ, સ્નાન કીજિયે.' મેં એને 'ના' પાડી. બુવા ચોંકી ગયા. એમણે પૂછ્યું, 'કેમ આ તીર્થનું માહાત્મ્ય આવડું નથી શું?' મેં જવાબ વાળ્યો, 'કેમ નહિ? એમાં એક વાર નાહવા પડ્યા પછી માણસને નરકમાં જવાનું રહેતું નથી.' બુવા સમજી ગયા, છતાં બુવાના કુતૂહલને તૃપ્ત કરવાને અમે તીર્થ પાસે ગયા. તીર્થ ઉપર આરસપહાણનો એક પથ્થર હતો. તેના ઉપર અંગ્રેજીમાં વિક્ટોરિયા રાણીનું નામ અને બીજું કાંઈક લખ્યું હતું. અને તીર્થમાં? પાંચ ફૂટ પહોળો અને પચીસ ત્રીસ ફૂટ લાંબો એક ખાડો. પાણીનો રંગ અમે જોઈ શક્યા નહિ, કારણ, પાણી પર આ કુંડમાં રોજ નાહનાર હજારો યાત્રાળુઓના પરસેવાનો જાડો થર જામ્યો હતો. છતાં અમારી નજર આગળ સેંકડો યાત્રાળુઓ મરણ પછીનું નરક ટાળવા માટે એમાં હોંશે હોંશે ડૂબકી મારતા જ હતા. મને થયું કે ઈશ્વર

શરમનો માર્યો આ લોકોને નરકવાસમાંથી માફી આપતો હશે. કેમ કે આ કુંડમાં સ્નાન કરનારને પણ સૂગ ચડે એવો કુંડ નરકમાં ઈશ્વર ક્યાંથી લાવે ?"

આપણી સંસ્કૃતિની કસોટી જો વિદેશીઓ આપણાં તીર્થસ્થાનો ઉપરથી કરે તો આપણે વાંધો ઉઠાવી શકીએ ખરા ? એક જણે બનારસ વિષે એક વાક્યમાં પતાવ્યું છે: It is a city of the dead and the dying. મરણના ઉમેદવારોની અથવા મરી ચૂકેલા લોકોની આ નગરી છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિને સજીવન કરવા માટે, અંગ્રેજોના રાજ્યના દિવસોમાં, ભારે જહેમત ઉઠાવી આપણા પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીએ કાશીમાં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી. એ વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્ય વિષે સહેજે આદર ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પણ આ યુનિવર્સિટીએ *બનારસની જનતાના ધર્મજીવન ઉપર કશી યે અસર* કરી નથી. કોઈએ એ દિશામાં કોઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે પણ આપણે જાણતા નથી.

અન્યધર્મી લોકો પોતાનાં મરેલાં સગાંવહાલાંને અને ધર્મબંધુઓને સ્મશાનમાં લઈ જઈ દાટી દે છે પણ દરેક ઠેકાણે સ્મશાનભૂમિમાં ગાંભીર્ય વર્તાય છે. (પારસીઓ પોતાના મરેલા લોકોને જ્યાં પહોંચાડી દે છે તે સ્થાન આપણે જોઈ શકતા નથી એટલે ત્યાંના વાતાવરણ વિષે એ લોકોના મોઢેથી સાંભળેલી વાતો હું જતી કરું છું.)

મંગલ વાતાવરણ

આપણે ત્યાં એકએ ઠેકાણે સ્મશાનનું વાતાવરણ ગંભીર અને મંગલ બનાવવાના પ્રયત્નો મેં જોયા છે. પ્રયત્નો આવકારલાયક છે. પણ આદર્શમાં હજી સુધારા કરવા જેવા છે જ.

ત્યારે આપણે ત્યાં જ 'મરેલાના સંમેલનની ભૂમિ' પ્રત્યે આદર કે ગાંભીર્ય કેમ નથી? 'જન્મમરણની ઘટમાળ'માં માનનારા લોકોમાં મરણની બીક કેમ આટલી બધી ફેલાયેલી દેખાય છે?

ભારતનો આખો સનાતની હિંદુ સમાજ કાશીના મરણને વધાવી લે છે ત્યારે મૂળે કાશીમાં આટલી પવિત્રતા ક્યાંથી આવી? કાશીમાં હજારો વર્ષ થયાં સંત-સત્પુરુષો વસ્યા છે. ઋષિમુનિઓએ ત્યાં તપસ્યા કરી છે. હરિશ્ચંદ્ર જેવા રાજાએ પોતાના ચારિત્ર્યની કસોટી ત્યાં થવા દીધી. એકેશ્વરી કબીર જેવા સંતોએ ત્યાં રામભક્તિનો ઉત્કર્ષ સાધ્યો. આ બધાં કારણો ખરાં પણ એ બધા લોકોએ કાશીની જગ્યા જ કેમ પ્રથમ પસંદ કરી એ સવાલ રહી જાય છે.

બનારસ

એક વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. રાજા ભગીરથ અને એના પૂર્વજોએ હિમાલયમાંથી ગંગાને બંગાળના ઉપસાગર

સુધી લઈ જવાનો પુરુષાર્થ કર્યો. એ ગંગાનો પ્રવાહ કાં તો દક્ષિણ દિશાએ વહે છે અથવા પૂર્વદિશાએ. આ પ્રવાહ બે ત્રણ ઠેકાણે વળાંક લઈ 'ઉત્તર તરફ વહે છે' એ જોઈ ગંગાભક્તો આશ્ચર્યચકિત થયા અને એમણે ભૌગોલિક ચમત્કારવાળાં એ બે ત્રણ સ્થાનોને વિશેષ આકર્ષક તીર્થક્ષેત્રો બનાવ્યાં અને પછી એમની આસપાસ પૌરાણિક વાર્તાઓ જોડી દીધી. બનારસ એમાંનું એક સ્થાન છે. ત્યાં એટલા બધા સાધુસંતો ભેગા થાય છે, અને ધર્મપંડિતો સંસ્કૃત સાહિત્યનું અધ્યાપન ચલાવે છે કે બનારસ એ આપણી સનાતન ધર્મની સનાતન રાજધાની બન્યું છે. (જ્યારે હું દિલ્હીને હવે સ્વતંત્ર ભારતની પ્રજાધાની કહું છું ત્યારે મારે બનારસને રાજધાની નહિ પણ ધર્મધાની કહેવું જોઈએ. આપણા સનાતનીઓ સાથે જૈનો અને બૌદ્ધો પણ મારી આ સૂચનાને જરૂર આવકારશે.)

આટલા બધા પંડિતો, સંતો અને ધર્મકારો લોક-જીવનની અસંસ્કારિતા દૂર કરવા માટે કેમ કશું કરતા નથી એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. હિંદુસમાજને 'ધણી વગરનાં ઢોર' કહી બેસી જવું એ તો અનાસ્થાની પરમાવધિ થઈ. એક વિશાળ દેશના કરોડો હિંદુ જે સ્થાનને મરણ માટે અત્યંત પવિત્ર માને છે અને પસંદ કરે છે એટલું જ નહિ પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં સેંકડો માઈલની યાત્રા કરી જ્યાં પહોંચી જાય છે તે સ્થાનમાં મરવા માટે સુંદર

જગાઓ કેમ ઊભી નથી કરી કે જ્યાં માણસ ગંભીરપણે જીવનનું રહસ્ય સાંભળી પરલોકની તૈયારી કરી શકે, અને ઈશ્વરનું નામ સાંભળી આત્મચિંતનમાં લીન થઈ શકે?

અને બનારસમાં મરેલાઓનું વ્યવસ્થિત રીતે શબ-દહન કરવાની અને એ દરમિયાન જન્મમૃત્યુના રહસ્ય વિષે પ્રવચનો સાંભળવાની વ્યવસ્થા ઊભી કેમ ન કરે? બીજા ધર્મો સાથે અથડામણમાં આવી એમાં ફાવી જવા માટે સંગઠન કરવાનું જો આપણને સૂઝતું હોય તો આપણી નીતિ-વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાનું, આપણા સંસ્કારોમાં જરૂરી સંસ્કારિતા દાખલ કરવાનું અને મરણ સમયના પ્રસંગને છાજે એવું ગાંભીર્ય ઊભું કરવાનું આપણને કેમ ન સૂઝે? રચનાત્મક બુદ્ધિ અનેક રીતે ખીલવવાનો આજનો જમાનો છે. આપણાં સ્મશાનો પણ આપણે ભવ્ય, ગંભીર, આકર્ષક અને માંગલ્યપ્રેરક જરૂર કરી શકીએ. પ્રારંભ કરી દસવીસ પ્રયોગો અજમાવ્યા હોય તો જરૂર આપણી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ એવાં ભવ્ય, ઉદાત્ત અને પવિત્ર મકાનો, સ્થાનો અને રિવાજો આપણે ઉત્પન્ન કરી શકીએ. કરવા માંડીએ તો બધું થઈ શકે.

□

૧૩

અમાનુષી વીરોનું સ્મશાન

આજે તો એવાં સ્મશાનો વિષે લખવાનો છું કે જેની કલ્પના મારા હજારો વાંચકોએ પોતપોતાની જિંદગીના સેંકડો વર્ષના સ્વપ્નામાં પણ ન કરી હોય.

જ્યાં મોટી મોટી લડાઈઓ થાય છે ત્યાં હજારો સૈનિકોની કતલ થયા પછી એમને ત્યાંથી ઊચકીને પોતપોતાના ગામ સુધી લઈ જવું કયાંથી સહેલું હોય? એટલે અસંખ્ય મડદાં એકત્ર કરી યુદ્ધભૂમિ પાસે જ એમનો નિકાલ કરતા હશે.

(યુદ્ધમાં મરેલાને એ જ ઠેકાણે દાટવામાં અથવા બાળવામાં ઔચિત્ય રહેલું છે. પણ સગાંવહાલાંની

લાગણી એ વાત નહીં માને. છત્રપતિ શિવાજીનો એક ઉત્તમ સેનાપતિ અને બાળપણનો સાથી તાનાજી માલુસરે અસાધારણ બહાદુરીથી મધરાતે સિંહગઢ ચઢ્યો. ત્યાં સવાર થતાં વેંત મોગલ સેનાના રજપૂત સેનાપતિ સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં એ લડ્યો અને વીરગતિ પામ્યો. જે ઠેકાણે એનું શરીર પડ્યું બરાબર એ જ ઠેકાણે એની કબર છે. અનેક વાર ભક્તિભાવથી એ કબરનું મેં દર્શન કર્યું છે. પાછળથી જાણવાને મળ્યું કે તાનાજીના દેહનો અંત્ય-સંસ્કાર આ ઠેકાણે કર્યો ન હતો. જેને હું કબર માનતો હતો તે તો કેવળ શૂન્યચૈત્ય હતું. એને અંગ્રેજીમાં સેનોટાફ Cenotaph કહે છે.

સાથીઓ તાનાજીનો દેહ સિંહગઢથી ઊંચકી એમને ગામડે લઈ ગયા. એટલે તાનાજીની ખરી કબર તો એમને ગામડે છે. સિંહગઢ પર નથી. લડાઈને અંતે બધા સૈનિકો માટે આમ ન જ થઈ શકે.)

કૌરવ પાંડવો જ્યાં લડ્યા અને જ્યાં કેવળ લક્ષાવધિ સૈનિકોની જ નહીં પણ ભારતકાલીન સંસ્કૃતિની પણ હત્યા થઈ, એ કુરુક્ષેત્ર આપણું સૌથી મોટું સ્મશાન ગણાય. એ આખું સ્થળ પુણ્યભૂમિ મનાય છે. પણ આજે જો હું કુરુક્ષેત્ર જઈ આવું તો એનું વર્ણન મારી આ સ્મશાન-માલિકામાં દાખલ ન કરી શકું.

આપણા જમાનામાં આપણા જ દેશના ઉત્તર-પૂર્વના

પ્રદેશમાં જેઓ બહાદુરીથી આકાશમાં લડ્યા અને લડતાં લડતાં જેમનો નાશ થવાથી જેમના દેહો એ પ્રદેશમાં ઠેકઠેકાણે વિખેરાયા એવા મનુષ્યેતર લડવૈયાની વાત આજે મારે કરવી છે.

છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં જાપાને ઇંગ્લેન્ડ, અમેરીકા વિરુદ્ધ લડવાનું નક્કી કર્યું અને એ યુદ્ધના જ એક ભાગ તરીકે એમણે હિન્દુસ્તાન ઉપર હુમલો કર્યો. ચીન-બર્માની દિશાથી જાપાનીઓ ચઢાઈ કરીને આવ્યા. અંગ્રેજ અને અમેરિકન લોકોએ આપણી બાજુથી એમનો સામનો કરવાની જબરદસ્ત તૈયારી કરી હતી.

બંને બાજુએ સારાં સારાં વિમાનો (હવાઈ જહાજો) હતાં. આકાશમાં લડે. જમીન પરથી પણ એમના ઉપર તોપના ગોળાઓ ફેંકી એમને સુવાડવામાં આવે. આમ આકાશ-યુદ્ધ કરનારાં અસંખ્ય હવાઈ જહાજો વીરગતિને પામ્યાં અને આખા પ્રદેશમાં વિખેરાઈ પડ્યાં.

યુદ્ધને અંતે આ વિમાનોનાં કોક ઠેકાણે હાડકાં પડ્યાં હોય, કોક ઠેકાણે પાંસળાં પડ્યાં હોય. કોક ઠેકાણે મોટી મોટી પાંખો અથવા પૂંછડીઓ પડી હોય. એનું શું કરવું?

તે વખતની વિલાયતી ભારત સરકારે હવાઈ જહાજના અવશેષો ભેગા કરી એમનો અંત્યવિધિ કરવાનો ઠેકો કોઈ મારવાડી ભાઈને આપ્યો હશે. એણે પોતાના

માણસો મોકલી હવાઈ જહાજોના અવશેષો જ્યાં મળ્યા ત્યાંથી ઠેકઠેકાણે ભેગા કર્યા.

મહાયુદ્ધને અંતે જ્યારે હું આસામ બાજુ મુસાફરીએ ગયો હતો ત્યારે મેં એક બે ઠેકાણે હવાઈ જહાજનાં સ્મશાનો જોયાં હતાં. એમાંનું મુખ્ય સ્મશાન બ્રહ્મપુત્રાને ઉત્તર તીરે બાણાસુરની રાજધાની શોણિતપુર (જેને આજકાલ તેજપુર કહે છે) પાસે જ જોયાનું સ્મરણ છે. સૈનિકોનાં ઘાયલ શરીરો તો મેં જોયાં છે પણ સૈનિકોના મૃતદેહોને એકત્ર થયેલા જોયા નથી, પણ અહીં લડાયક વિમાનોના અવશેષોનું સ્મશાન જોઈ મનમાં એક ઊંડો વિષાદ છાઈ ગયો. માણસનાં મડદાં જો આટલી સંખ્યામાં એકત્ર પડયાં હોત તો એમાંથી ભયંકર દુર્ગંધ ફેલાઈ હોત. અહીં એવું કશું ન હતું. વિમાનોના નાના મોટા અવશેષો સૂર્યપ્રકાશમાં ચળકતા હતા અને પોતપોતાના વિકૃત આકારો તરફ ધ્યાન ખેંચતા હતા.

આવડો મોટો ભેદ હોવા છતાં સ્મશાન એટલે સ્મશાન. ત્યાં તો મનમાં વિષાદની ભાવના જ પ્રધાનતા ભોગવવાની. એટલે જ, જિંદગીમાં જોયેલાં સ્મશાનોનું સ્મરણ કરતાં તેજપુરનું આ વિમાની સ્મશાન અચૂક યાદ આવ્યું. પછી એનું પણ શ્રાદ્ધ કર્યા વગર ચાલે એમ હતું જ નહીં.

(૨)

કીડીઓનું સ્મશાન

હવાઈ જહાજોના સ્મશાન વિષે લખ્યા પછી એકાએક યાદ આવ્યું કે લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં સાબરમતી જેલમાં નાનકડી લાલ લાલ કીડીઓનું એક સ્મશાન જોયું હતું. એનું વર્ણન અહીં જ કેમ ન આપી દઉં?

આકાશનાં વિમાન એ મનુષ્યની ભયાનક કિન્તુ નિર્જીવ કૃતિ. એમનાં હાડકાં જોઈને મનમાં જે વિષાદ પેદા થાય છે તે યુદ્ધના સંહારને કારણે, અથવા પોતાની જ કૃતિઓનો માણસ આમ નાશ કેમ કરતો હશે એ વિચારને કારણે.

એના કરતાં કીડીઓ ભલે સૂક્ષ્મ પ્રાણી હોય. પણ આપણાં જેવાં પ્રાણીઓ તો ખરી જ. એમનું સ્મશાન જોઈ ખરેખર સહાનુભૂતિનો વિષાદ મનમાં જાગવો જોઈએ. પણ જેલમાં જોયેલા કીડીઓના સ્મશાનને કારણે કશો વિષાદ મનને વળગ્યો ન હતો. ફક્ત એ લોકોની સમાજ-વ્યવસ્થા કેવી હશે, સ્વાસ્થ્ય–રક્ષાને માટે એ લોકો શું કરતા હશે એના જ વિચારો મનમાં આવ્યા હતા. એનું વર્ણન પિસ્તાળીસ વર્ષો પહેલાં લખેલી 'ઓતરાતી દીવાલો'માં લખ્યું છે તે જ અહીં આપી દઉં તો વિચિત્ર સ્મશાનોનું શ્રાદ્ધ પૂરું થશે.

એક દિવસ બપોરે મારી ઓરડી પાસે થઈને જતી કીડીઓની એક હાર મેં જોઈ. તેમની પાછળ પાછળ હું ચાલ્યો. કેટલીક કીડીઓ વૈતરાં કરનાર મજૂરો હતી, કેટલીક આગળ પાછળ દોડનાર વ્યવસ્થાપકો હતી, જ્યારે કેટલીક તો વ્યાજ ઉપર જીવનાર શેઠિયાંની પેઠે અમસ્થી જ આમતેમ ફરનારી હતી. થોડીક કીડીઓ રસ્તો છોડીને આસપાસના મુલકમાં શોધમાં જતી અને દૂર સુધી જઈ પાછી આવ્યા પછી કોલંબસ કે મંગોપાર્કની પેઠે પોતાની મુસાફરીનાં બયાન વ્યવસ્થાપકો આગળ રજૂ કરતી. મેં રોટલીનો ભૂકો કરી તેમના રસ્તાની બાજુ પર બે એક હાથ દૂર મૂકી દીધો. અડધીક ઘડીની અંદર આ શોધક મુસાફરોને તેની ભાળ લાગી. તેમણે તરત જઈને વ્યવસ્થાપકોને રિપોર્ટ કર્યો. હુકમ બદલાયા, રસ્તો બદલાયો, અને સાંજ સુધીમાં ખોરાકની નવી ખાણ ખાલી થઈ. કોઈ પણ મજૂર પર બોજો વધારે થયેલો દેખાય કે તરત જ વગર બોલાવ્યે બીજા મજૂરો આવીને હાથ દે જ છે. અરે ભૂલ્યો, પગ દે છે. પણ બોજો કયે રસ્તે ખેંચવો તે વિષે તેઓ જલદી એકમત થતા નથી. તેથી બે કીડીઓ બોજાની તાણાતાણી કરતી ગોળ ગોળ ફરે છે. આખરે એકમત થયા પછી બગડેલા વખતનું સાટું વાળવા તેઓ ઉતાવળે ચાલતી થાય છે.

આ કીડીની હાર આવે છે ક્યાંથી એ જોવાનું મને મન થયું અને ધીમે ધીમે હું ચાલ્યો. પાછળની બાજુમાં

ઓટલા નીચે એક દર હતું તેમાંથી કીડીબાઈઓની આ વિસૃષ્ટિ નીકળતી હતી. પાસે જ માટીના જેવો નાનકડો લાલ ઢગલો દેખાયો. નજીક જઈને જોયું તો તે કીડીઓનું સ્મશાન હતું. ધ્યાનપૂર્વક નિહાળવામાં થોડોક વખત ગાળ્યા પછી બે કીડીઓ દરમાંથી બહાર આવતી નજરે પડી. મડદાં સ્મશાનમાં ફેંકી દઈ તેઓ સીધી પાછી ગઈ. કંઈ નહિ તો પાંચસાતસો મડદાં ત્યાં ભેગાં પડ્યાં હતાં. આ કીડીઓની સમાજરચના કેવી હશે, તેમના સુધરાઈ ખાતાના નિયમો કેવા હશે, શા હેતુથી આવાં સ્મશાનો તેઓ ગોઠવતી હશે એ વિષે અનેક વિચારો મનમાં આવ્યા. બીજાં કયાં કયાં પ્રાણીઓમાં સ્મશાનભૂમિની ગોઠવણ હોય છે એ જાણવાનું મન થયું. મધમાખો વખતે સ્મશાન-સ્થાન નક્કી કરતી હશે. મંકોડા તો અલબત્ત કરે જ છે. શા માટે બીજાં પ્રાણીઓમાં એ બુદ્ધિ નથી એ વિષે પણ ઘણા વિચારો મનમાં આવ્યા.

◻

૧૪

અંત્યેષ્ટિ એટલે આખરી યજ્ઞ

આપણા શરીરની ઉષ્ણતા જ આપણા જીવનનો આધાર છે. પ્રાણી મરી જાય એટલે એનું શરીર ઠંડું પડવા માંડે છે. શરીરની ઉષ્ણતા કાયમ રહે એને માટે જ આપણે ખોરાક ખાઈએ છીએ, કપડાં પહેરીએ છીએ, અને ગુફા અથવા ઘરમાં રહીએ છીએ.

હવે તમામ ઉષ્ણતાનો પ્રધાન સ્રોત છે ભગવાન સૂર્ય. બુધ અને મંગળ, શુક્ર અને ગુરુ ઇત્યાદિ નાના મોટા ગ્રહો પોતપોતાના ઉપગ્રહોને સાથે રાખી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને એની પાસેથી ઉષ્ણતા મેળવે છે. તેથી જ પ્રાચીન લોકોએ પોતપોતાના ધર્મમાં સૂર્યની ઉપાસનાને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે.

સૂર્યથી જ આપણને બધું મળે છે. વનસ્પતિઓ અને બધાં પ્રાણીઓ સૂર્યની ઉષ્ણતાથી જ જીવે છે. પછી મનુષ્યે માન્યું કે એની બુદ્ધિનો વિકાસ પણ સૂર્ય દ્વારા જ થાય છે–धियो यो नः प्रचोदयात्। જીવનનું બધું જ સૂર્યને આભારી છે.

હવે જે કામ સૂર્ય કરે છે તે જ કામ નાના પ્રમાણમાં અગ્નિ પણ કરી શકે છે. એ જોઈ, ઘર્ષણદ્વારા અથવા બીજી રીતે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની કળા માણસે કેળવી અને અગ્નિની ઉપાસના ચલાવી. અગ્નિ સળગાવવો, એને જરૂરી બળતણ આપવું, આપણા આહારમાંથી એને ભાગ પણ આપવો એમ ચાલ્યુ. ત્યાર પછી એ માટે જ સળગાવેલા અગ્નિમાં આહુતિ આપવાનો રિવાજ શરૂ થયો. આને જ 'યજ્ઞ' કહે છે. યજ્ઞમાં અનાજ, ઘી અને કોક વાર પ્રાણીઓનું માંસ અર્પણ કરવાનો રિવાજ સાર્વત્રિક થયો. આવા યજ્ઞો એ જ ધર્મનો મુખ્ય ભાગ થયો. અસલી વૈદિક ધર્મ પ્રધાનતયા યજ્ઞધર્મ જ છે.

આગળ જતાં જેમ આત્મા–પરમાત્માનું ચિંતન વધ્યું, જીવનનું રહસ્ય ધ્યાનમાં આવતું ગયું, તેમ તેમ યજ્ઞધર્મનો અર્થ વ્યાપક થવા લાગ્યો. સૂર્ય, વીજળી અને અગ્નિ એ ત્રણ ઉપરાંત ઉષ્ણતા, પ્રકાશ, પ્રેરણા અને પુષ્ટિ આપનારી તમામ વસ્તુઓ અને માનસિક શક્તિઓ યજ્ઞ-સંસ્થામાં દાખલ થવા લાગી. યજ્ઞની કલ્પના કેટલી વ્યાપક

થઈ ગઈ એ આપણે ભગવદ્‌ગીતામાંથી ઉત્તમ રીતે જાણી શકીએ છીએ. યજ્ઞ એટલે જ ધર્મ, ધર્મ એટલે યજ્ઞ, એ વ્યાપક સિદ્ધાંત સર્વત્ર ફેલાયો.

યજ્ઞની ભાવના આમ વ્યાપક થઈ એનો પણ ઇતિહાસ છે. 'ધર્મ' એટલે 'પોતાનું જીવન સમૃદ્ધ અને ઉન્નત કરવાની સાધના.' એને માટે બહારની ઉષ્ણતાનું ખરેખર એટલું મહત્ત્વ નથી, જેટલું સંયમ, સેવા, ત્યાગ, બલિદાન આદિ આત્મિક અને સામાજિક સદ્‌ગુણોનું છે. આ દૈવી સદ્‌ગુણો જ ધર્મનો પ્રધાન ભાગ છે, એમ સમાજના નેતાઓ જાણી ગયા. આ નવા વ્યાપક વિચાર આગળ અગ્નિ સળગાવી એમાં ધાન્ય, ઘી, અથવા પ્રાણીઓ હોમવાં એ જૂનો પ્રકાર તુચ્છ જણાવા લાગ્યો. ભગવાન બુદ્ધ જેવા ધર્મસુધારકોએ વેદકાળની આ અગ્નિ–ઉપાસનાનો અને યજ્ઞવિધિનો સખત વિરોધ કર્યો અને એની અસર સમાજ પર થવા લાગી. એટલે 'યજ્ઞ એટલે કેવળ બાહ્ય અગ્નિની ઉપાસના નહીં, પણ સમસ્ત જીવનનો વ્યાપાર જ એક સનાતન યજ્ઞ છે' એવા વ્યાપક અર્થનો પ્રચાર કરવો જ પડ્યો.

આ રીતે યજ્ઞનો બચાવ તો થયો, પણ એની સાથે બે પંથ ઉત્પન્ન થયા. એક રૂઢિવાદી પંથ વ્યાપક યજ્ઞના પ્રતીક રૂપે અગ્નિની ઉપાસના ચલાવવા લાગ્યો, ત્યારે બીજા પંથે યજ્ઞની કડાકૂટ છોડી દીધી અને સામાન્ય

જનતાને સંતોષ આપી શકે એવી મૂર્તિપૂજા અને ભક્તિમાર્ગ ચલાવ્યાં.

હિન્દુધર્મના પ્રારંભિક વિકાસનો આટલો ઇતિહાસ જણાવ્યા પછી જ આપણા જૂના સોળ સંસ્કારો અને એમાંનો અંત્યેષ્ટિ નામનો છેલ્લો સંસ્કાર આપણે સમજાવી શકીશું.

સોળ સંસ્કારોનું રહસ્ય સમજાવનાર અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં છે. છેલ્લાં સોએક વર્ષની અંદર દેશી ભાષાઓમાં પણ સંસ્કારોનું રહસ્ય સમજાવનારા ગ્રંથો તૈયાર થયા છે. એમાંથી કેટલાક સંસ્કારો વિષે અમે આની પહેલાં લખ્યું છે. જનોઈ આપવાનો ઉપનયન સંસ્કાર, વિવાહ સંસ્કાર, શ્રાદ્ધ સંસ્કાર વગેરે આજે પણ નાશ ન થયેલા સંસ્કારો વિષે જેમ અમે લખ્યું છે તેમ મરણના સંસ્કાર વિષે પણ લખવું જરૂરનું છે.

મરણ જ્યારે નજીક આવે, અને 'હવે શરીર છૂટવાનું જ છે' એમ ખાતરી થાય ત્યારે માણસ સામાન્યપણે મૃત્યુથી ડરી બેબાકળો થાય છે. એ સ્થિતિમાંથી માણસને ઉગારવા માટે કેટલાક ધાર્મિક સંસ્કારો ઊભા કરવામાં આવ્યા. એ બધી વિધિઓ આજે કોઈ કરતું નથી. જો કે નવી ઢબે એ જ ઉદ્દેશ પાર પાડનારા નવા સંસ્કારો ચલાવવા જેવા તો છે જ.

અકસ્માત મરણ આવે તો એનો ઇલાજ નથી.

પણ ઉંમર થઈ ગઈ, શરીર ક્ષીણ થયું, અને વાજતે-ગાજતે મરણ નજીક આવવા લાગ્યું, એવી સ્થિતિ જ્યારે હોય છે ત્યારે જેમ માણસ પોતાની સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરે છે, પોતાના મૃત્યુ બાદ પત્ની અને નાનાં બાળકોની વ્યવસ્થા ગોઠવે છે, કોઈ સંસ્થા પોતે ચલાવતો હોય તો એનું કામ પણ યોગ્ય લોકોને સોંપી દે છે, તે જ પ્રમાણે એણે પોતાનું શરીર, પોતાની વાસનાઓ, સેવેલા સંસ્કારો વગેરે વળગાડની ઉત્તરક્રિયા કેમ કરાય એ પણ નક્કી કરવું જોઈએ. પછી અંતે પોતાનું આખું જીવન સૃષ્ટિના કર્તા અને સંચાલક ભગવાનને અર્પણ કરવું જોઈએ.

અત્યાર સુધી એણે જે યજ્ઞ કર્યા એમાં માણસ (જૂની પરિભાષામાં એને 'યજ્ઞ કરનાર યજમાન' કહે છે.) જાતજાતની આહુતિઓ અર્પણ કરતો હતો. મૃત્યુ જ્યારે જીવનનો અંત આણે છે ત્યારે માણસના પોતાના આખા જીવનની જ આહુતિ આપવાની હોય છે. આ છેલ્લા યજ્ઞને અંત્યેષ્ટિ કહે છે. (ઇષ્ટિ એટલે યજ્ઞ) આ અંત્યેષ્ટિ ન કરી હોય તો માણસ મરી ગયા પછી એનો દીકરો, પુત્રો કે શિષ્ય મૃત વ્યક્તિના જીવનની આહુતિ અગ્નિને અર્પણ કરે. એને જ અંત્યેષ્ટિ કહેવાનો રિવાજ ચાલુ થયો છે.

અમે સ્મશાનની વ્યવસ્થા વિષે થોડુંક ચિંતન કરી લખી રાખ્યું છે. શરીરનું શું કરાય એને વિષે પણ

થોડુંક લખેલું છે. અહીં આખો સવાલ પ્રકરણશઃ ટૂંકામાં પતાવવાનો વિચાર છે.

એમાં, સમાજમાં તે તે યુગમાં ચાલતા ભિન્ન ભિન્ન રિવાજો જે આજે કશા કામના નથી રહ્યા એનો પણ થોડોક ઉલ્લેખ આવવાનો જ.

જીવનની દૃષ્ટિએ સૌથી મહત્ત્વનો સંસ્કાર વિવાહ-સંસ્કાર છે. યોગ્ય ઉંમરના જરૂરી સંસ્કારોવાળાં સ્ત્રીપુરુષ એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષાઈ કાયમને માટે વિવાહગ્રંથિથી જોડાય છે. (આપણા જૂના રિવાજ પ્રમાણે જ્યારે માબાપ કે સગાંવહાલાં વિવાહ ગોઠવે છે ત્યારે દંપતીનું પરસ્પર આકર્ષણ વિવાહ થયા પછી જ શરૂ થાય છે અને 'એ જ અત્યંત શુદ્ધ છે' એમ માનનારો એક પક્ષ છે.) એ ગમે તેમ હો પણ જ્યારે સ્ત્રીપુરુષ લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે ત્યારે એ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા બતાવવા માટે સ્ત્રી કહે છે કે 'જેને આજે પતિ તરીકે પસંદ કરું છું અને જેને હું મારું શરીર અને જીવન પૂર્ણપણે અર્પણ કરું છું તે જ મારો આ પતિ, કેવળ આ ભવે નહિ પણ જન્મ-જન્માંતરમાં થાઓ. એ મારી ઇચ્છા, એ સંકલ્પ અને એ નિષ્ઠા છે.' એ સંકલ્પ વ્યક્ત કરનારા મંત્રો પણ વિવાહવિધિમાં દાખલ થયેલા છે.

હવે પતિ મરી જાય તો એની પત્નીએ નવા જન્મમાં પતિને સાથ આપવા માટે પતિ સાથે જ મરી જવું જોઈએ.

(જૂના જમાનામાં કેટલીક પત્નીઓ ઉત્કટ પતિનિષ્ઠાને કારણે અગ્નિ-પ્રવેશ કરી લેતી હતી. એ વાતનો સ્વીકાર કર્યે જ છૂટકો.) જૂના જમાનામાં કેટલાક રાજાઓ પોતાની અનેક પત્નીઓને પોતાની મિલકત માનતા અને પોતાના મૃત્યુ પછી પરલોકમાં કે ગમે ત્યાં એ પત્નીઓની સેવા મળે એટલા ખાતર પોતાના શબ સાથે એ પત્નીઓને બાળી નાખવાની વ્યવસ્થા પણ કરતા. (જીવન વિષેની માણસની વિચિત્ર કલ્પનાઓમાંથી કેવા કેવા રિવાજો ચાલ્યા હતા એનો ઇતિહાસ એકત્ર કરીએ તો માણસજાતને શરમાવું જ પડે.)

આ બધું અહીં એટલા માટે લખ્યું છે કે આપણે ત્યાંના જે અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર માન્ય હતા અને જેનું વર્ણન ધર્મગ્રંથોમાં મળે છે તેમાં એવો પણ એક રિવાજ છે કે પુરુષ મરી જાય અને સગાવહાલા એનું શબ લઈને સ્મશાનમાં પહોંચે ત્યાં એની સ્ત્રીએ એ શબ સાથે સૂઈ જવું જોઈએ. પછી સગાવહાલા એને પ્રાર્થના કરે કે પતિ પાછળ એનાં બાળકોને, એની ધનદોલતને અને એના કાર્યને સાચવવા માટે તું જીવતી રહે. અહીંથી ઊઠ અને અમારી સાથે ઘેર ચાલ. (આજે તો કોઈ પણ સ્ત્રી 'ના' પાડે એમ છે જ નહિ.) છતાં કોક કોક ઠેકાણે સૂવાનો આવો રિવાજ હજી ચાલુ છે એટલું જ અહીં જણાવવાનું છે.

મેં અનેકવાર લખ્યું છે કે હિંદુધર્મનું સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ

એના દ્વૈત, અદ્વૈત, અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતમાં પ્રગટ થયેલા વેદાન્તમાં છે. એમાં જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ધ્યાનયોગ અને ભક્તિયોગનો સમન્વય છે. એમાં આત્મા અને પરમાત્મા એનો જ વિચાર છે.

પણ આપણા રૂઢ ધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય અને ગણેશ, જાત જાતની દેવીઓ અને (ભગવાન જાણે) કેટલા નાના મોટા દેવો દાખલ થયેલા છે. ‘ એ બધા કાઢી નાખવા જોઈએ ’ એમ કહેનારા પંથો આપણે ત્યાં આવ્યા પણ તેઓ ફાવ્યા નહીં. પણ જે કામ જબરદસ્ત સુધારકો કરી ન શકયા તે જ કામ પ્રત્યક્ષ કાલ ભગવાન માણસના જીવનમાં અને વિચારોમાં પરિવર્તન કરી, આજે સફળતાથી કરી રહ્યા છે. અમે જાણીએ છીએ કે આજે ગામડાંઓમાં અને અન્યત્ર પણ અનેકાનેક સ્થાને દેવતા, ગ્રામદેવતા, અને જાતજાતની અન્ય દેવીઓ પૂજાય છે. લોકો એમની માનતા રાખે છે. એને લઈને ન છાજે એવા રિવાજો પણ ચલાવે છે. અને છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે આવા પૌરાણિક કે લોકરૂઢિમાં વસતાં દેવદેવીઓની ઉપયોગિતા રહી નથી. લોકોનો એમના પરનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે. કાંઈક અજ્ઞાત શક્તિઓ હશે, એમની અશાતના કરવામાં જોખમ છે, માટે આવી વસ્તુઓ હોય કે ન હોય, એમના નામે કાંઈક આપવું પડે તો આપી દેવું સારું,'એમ માનનારા લોકો હજી પણ સમાજમાં છે.

અને એવા પણ લોકો સમાજમાં પડેલા છે કે જેઓ

પોતાની અયોગ્ય વાસના સીધી રીતે તૃપ્ત કરી શકતા નથી, તેમ જ ગુન્હાનો આશ્રય લેવાની હિંમત રાખતા નથી, એટલે કોઈ દેવદેવીની માનતા રાખી પોતાની વાસના તૃપ્ત થાય એ લોભે પૂજા વગેરે કરાવે છે.

આવું બધું સમાજમાં ચાલે છે એ જાણવા છતાં વિચારકો સમજી ગયા છે કે અનેક દેવ–દેવીઓ આપણી કલ્પનામાં જ છે. લોકો એટલુંજ માને છે કે ઈશ્વર જેવી કોઈ દૈવી શક્તિ જરૂર હોવી જોઈએ અને એ શક્તિ અનેક રીતે પ્રગટ થતી હશે અને જાતજાતનું કામ કરતી હશે. એ શક્તિ આગળ નમ્ર થવું જોઈએ અને પોતાના ઉત્કર્ષ માટે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. ઈશ્વરશક્તિને યાદ રાખીએ અને એની અસર આપણા સંકલ્પો ઉપર અને સમસ્ત જીવન ઉપર જાગરૂકપણે થવા દઈએ તો આપણી ઉન્નતિ જ થવાની છે એટલો વિશ્વાસ સમાજમાં ઘણા લોકોમાં છે, અને એ કામ કરે છે.

આવા લોકો જૂના અંત્યેષ્ટિના રિવાજો પર વિશ્વાસ રાખતા દેખાતા નથી. પણ બાપદાદાઓને વિશ્વાસ હતો. એમના સંતોષ ખાતર જેમ એમનું શ્રાદ્ધ કરીએ છીએ તેવી જ રીતે અંત્યેષ્ટિના વિધિમાંથી એક જ વખતે પસાર થવાનું છે. એને માની લઈએ તો સારું, એમ કહેનારા લોકો જ આ વિધિને હજી ટકાવી રહ્યા છે. એ લોકો જૂના રિવાજમાં શું શું હતું, એમાં રહસ્ય કેટલું હતું અને કાવ્ય કેટલું હતું, એ પણ જાણવાને ઇન્તેજાર

રહ્યા નથી. અને તેથી જ અંત્યેષ્ટિ વિષે વધુ લખવાનો ઉપયોગ કે ઉત્સાહ રહ્યો નથી.

અંત્યેષ્ટિમાં મુખ્ય ભાગ મરેલા માણસના શબની વ્યવસ્થા કરવી એ જ હોય છે. આજે એમાં બે જ પ્રકાર છે. કાંતો શબ જમીનમાં દાટી દે છે, અથવા બાળી નાખે છે.

નાનાં બાળકો અને સંન્યાસીઓનાં શરીર બાળતા નથી, દાટી દે છે. બાકીનાં બધાનાં શબો બાળી નાખવાનો રિવાજ છે. એ જ ઉત્તમ છે. ત્યાર પછી શરીરનાં બળેલાં હાડકાં અને રાખ કાંતો તીર્થોમાં અથવા સમુદ્રમાં છોડી દે છે અથવા વાસણમાં રાખી મૂકે છે. એ વાસણની પૂજા કરવાનો રિવાજ હવે રહ્યો નથી.

શબનો ઇલાજ કર્યો એટલે અંત્યેષ્ટિ પૂરી થઈ. ત્યાર પછી દસ દિવસ અથવા મહિના સુધી શ્રાદ્ધો કરવાનાં હોય છે. એ વિધિ નોખો છે. અંત્યેષ્ટિ સાથે ભલે આવે. પણ એ અંત્યેષ્ટિનો ભાગ નથી.

અંત્યેષ્ટિ વિધિ ગોઠવનાર લોકોએ 'સ્નાન' અને 'દાન' નો ઘણો વિસ્તાર કર્યો છે. સામાન્યપણે સ્નાન એટલે પાણીમાં નાહવાનું. બહુ બહુ તો દૂધ – દહીંના નામમાત્ર સ્નાન પાછી શુદ્ધ પાણીથી નાહવાનું. પણ ભસ્મ સ્નાન, મૃત્તિકા સ્નાન આદિ દસબાર સ્નાનો ગોઠવ્યાં છે. એનાં નામ સાંભળીએ એટલે બસ.

ભસ્મ, મૃત્તિકા, ગોમય (છાણ), પંચગવ્ય, ગોરજ, ધાન્ય, ફૂલ, સર્વોષધિ, કુશોદક અને હિરણ્ય એટલાં દસ સ્નાન પછી ગંગા, રેવા (નર્મદા), સરસ્વતી વગેરેનાં સ્નાન આવી જાય છે.

દાનમાં પણ દસ વસ્તુઓ વગર કેમ ચાલે ? ગો-દાન, ભૂમિ, તિલ (તલ), હિરણ્ય (સોનું), આજ્ય (ઘી), વસ્ત્ર, ધાન્ય, ગુડ, રૂપ્ય આદિ દાનો ઉપરાંત ગોદાન સાથે મહિષીદાન અને અશ્વદાન પણ આવે છે. અને આઠ મહાદાનો તો વળી નોખાં –

તિલ, લોહ, હિરણ્ય, કાર્પાસ, લવણ, સપ્તધાન્ય, ભૂમિ આદિ દાન પછી છેવટે આવે છે ગો-દાન.

દાનના પ્રકારનો અંત આવે એ કેમ પોસાય ? એટલે છત્રદાન, ઉપાનહ (જોડા) દાન, કમંડલુ દાન, પદ, શૈયા, દીપ, આસન આદિ દાનો ગણેલાં જ છે.

જ્યારે શબ બાળે છે ત્યારે અગ્નિના પણ બે પ્રકાર છે. મંત્ર સાથે બાળે ત્યારે એ હોય છે મંત્રાગ્નિ. મંત્ર વગર એમને એમ બળે ત્યારે એ અગ્નિને 'ભડાગ્નિ' કહે છે.

આ બધા વિસ્તારમાં હવે કોઈને રસ રહ્યો નથી. તેથી આ વાત અહીં જ છોડી દેવી સારી. શ્રાદ્ધવિધિ એ સાવ નોખી વસ્તુ છે.

□

૧૫

પુનર્જન્મમાં માને તે મૃત્યુથી ડરે?

ભગવાને કહો કે કુદરતે, દરેક માણસને મૂડી તરીકે ત્રણ વસ્તુઓ આપી છેઃ—જન્મ, જીવન અને મૃત્યુ. આ ત્રણેને વધાવી લઈ ને એનો સદુપયોગ કરતાં કરતાં માણસે એ ત્રણે ઉપર ચિંતન ચલાવ્યું. મોક્ષાર્થી લોકો (એમાં મહાત્માજી પણ આવી ગયા) કહે છે કે 'જન્મ લેવો પડે એ એક બલા છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ વખતનો જન્મ એ છેલ્લો થઈ જાય અને ત્યાર પછી જન્મ આવે જ નહીં તો ઉત્તમ.' (આટલું કહ્યા પછી મહાત્માજીએ ઉમેર્યું છે કે 'જો મને ફરીવાર જન્મ લેવો જ પડે તો હે ભગવાન! હું હરિજન તરીકે જન્મ લેવાનું પસંદ કરું. જેથી એમનાં દુઃખો વેઠી સમભાવપૂર્વક એ જાતિના ઉદ્ધાર માટે મથી શકું.')

કેટલાક લોકો — કેટલાક શું, લગભગ બધા જ માણસો, અને પ્રાણીઓ, મૃત્યુને દુઃખદાયક સંકટ માને છે અને એને ટાળવા મથે છે.

(જીવનથી કંટાળેલા અને હારેલા લોકો આત્મહત્યા કરે છે, એ ખરું. પણ એમની સંખ્યા અત્યંત થોડી. સામાન્ય માણસજાત તો આત્મહત્યા કરનારની દયા જ ખાય છે; આત્મહત્યાને પાપ સમજે છે. અને એનો રોગ ન ફેલાય એ માટે 'આત્મહત્યા કરવા મથનાર લોકોને' કાયદાની રૂએ સજા પણ કરે છે! એટલે 'આત્મહત્યા' કરનારાઓનાં જીવન-તત્ત્વજ્ઞાનનો આપણે વિચાર ન કરીએ. યાદ રાખવું ઘટે કે આત્મહત્યા કરનાર લોકો પણ મરણને ચાહનારા નથી હોતા, પણ અકળાયેલા હોઈ 'જીવનને આગળ ચલાવવા કરતાં' મરણનું દુઃખ પણ વહોરી લેવા તૈયાર હોય છે એટલે કે એ લોકો પણ આખરે મૃત્યુનાં નહીં પણ જીવનના જ ભક્તો હોય છે.

આ રીતે જોતાં સ્વીકારવું જોઈએ કે જીવન જ પ્રાણી-માત્રને વહાલું હોય છે. જે લોકો ફરી જન્મ ન આવે એમ ઇચ્છનારા હોય છે તેઓ પણ અનેક વાર મરવાના સંકટમાંથી બચી જવા, એક જ વાર સુંદર ઢબે જીવનનો અંત આણવા મથતા હોય છે. જીવનના અંતમાં મરણ અપરિહાર્ય છે એ જોઈને જ તેઓ ફરીવાર જન્મ લેવા નારાજ હોય છે. એટલે તેઓ પણ અંતે જીવનના પક્ષના

જ ગણાય. ફરી ફરી મરવું પડે એ સંકટ ટાળવા માટે જ તેઓ જન્મ લેવાને નારાજ હોય છે.

આ બધો વિચાર કરતાં અનુમાન એ નીકળે છે કે માણસને જીવવું વહાલું છે અને મરણ વહાલું નથી. મરણ એ અણગમતી વસ્તુ છે. માણસને જીવવાની હોંશ એટલી બધી હોય છે કે એ જીવવાનું મળે તો ગમે તેટલી હાડમારીઓ, અપમાન, અસફળતા અને ભૂખમરો પણ વેઠવા તૈયાર થઈ જાય છે. જીવન ટકાવવા માટે માણસ કયાં કયાં પાપો નથી કરતો? દુઃખો અને હાડમારીઓ વેઠવા તૈયાર નથી થતો? માણસને મરણની બીક બે કારણે દેખાય છે. (૧) મરણ વખતે, શરીર છોડતાં, શરીરને અને મનને અત્યન્ત અસહ્ય વેદના થાય છે એમ માની માણસ એ વેદના વેઠવાને બદલે જીવવાની બધી હાડમારીઓ વેઠવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ શું 'માણસનું મરણ એટલું અસહ્ય વેદનાવાળું હોય છે'? કેટલાક લોકો સૂતા સૂતા એમને એમ ઊઠી જ જાય છે અને કશી અકળામણ વગર શરીરથી છૂટા થાય છે.

મરણની વેદના અસહ્ય હોય તોયે, એ કેવળ એક ક્ષણની જ. બાકી જેને 'અંત કાળની વેદના' કહે છે તે ખરું જોતાં જીવન છોડવાની માણસની તૈયારી નથી હોતી એ કારણે હોય છે. એને મરણની વેદના કહેવાને બદલે 'જીવવાનાં અસફળ ફાંફાંમાંથી ઉત્પન્ન થતી વેદના' કહીએ તો તે વધારે સાચું ગણાય. મરણ તો આપણને

એ ફાંફાંની વેદનામાંથી મુક્ત કરી આરામ આપવા એક સહાયક તરીકે જ આવે છે. તેથી મૃત્યુને દુઃખદાયક અથવા દુઃખવધારક ન કહેતાં દુઃખનિવારક કહેવામાં જ સત્યનિષ્ઠા રહેલી છે.

સત્યવક્તા માણસે કહેવું જોઈએ કે 'મને જીવવાની અભળખા છે. જીવનનો અંત આવે એ મને ગમતું નથી. એટલા ખાતર જ અંતઘડીએ હું દુઃખી થાઉં છું.'

એટલે કે (૨) મરણનું છેલ્લું દુઃખ મોટે ભાગે માનસિક જ હોય છે. અને મરણ પછી આપણું શું થવાનું છે એની કશી કલ્પના આપણને નથી હોતી. એ કારણે—અજ્ઞાતમાં પ્રવેશ કરવાની બીકને કારણે જ—આપણને પ્રત્યક્ષ મરણનું દુઃખ થાય છે.

ત્યારે, મરણ અને સામ્પરાય (મૃત્યુ પછી માણસની સ્થિતિ) વિષે આપણે આપણા વિચારો સ્પષ્ટ કેમ ન કરીએ? સંભવ છે કે જીવનનો અંત આવ્યા પછી આપણી સ્થિતિ ખરાબ થવાની નથી એટલી ખાતરી થાય તો કેટલાયે જીવો ફરી ફરી મરવાનું પણ પસંદ કરે. તેથી આપણે તટસ્થ ભાવે ભયમુક્ત દશામાં જીવન-મરણનો થોડો સાચો અને સંતોષકારક વિચાર કેમ ન કરી લઈએ?

(૨)

જે ઢબે આપણે જન્મ-પરંપરામાં (એટલે કે પૂર્વજન્મ અને પુનરૂજન્મમાં) માનીએ છીએ, તેમ ઇસ્લામ

અને ઈસાઈયત એ બે ધર્મો માનતા નથી. કેટલાક નવા વૈજ્ઞાનિકો છડેચોક કહે છે કે "માણસ કે પ્રાણી મરી જાય એટલે એના જીવનનો કાયમનો અંત આવે છે. પુનર્જન્મમાં વિશ્વાસ રાખવા માટે આપણી પાસે કોઈ અનુભવ, પુરાવો, ઠોસ દલીલ છે જ નહીં. માણસ મરી ગયા પછી એના વંશજો, એના સાથીઓ અને વિરોધીઓના જીવનમાં એનું સ્મરણ જેટલું બાકી રહે છે, સમાજમાં એના કાર્યની જે અસર રહે છે એ જ એનું મરણોત્તર જીવન. (ઉપનિષદોમાં મરણોત્તર જીવન માટે 'સામ્પરાય' શબ્દ વપરાયો છે. એ આવા અર્થમાં જ સ્વીકારવો જોઈએ.) કોઈ માણસે ઉત્તમ સાહિત્ય લખ્યું હોય તો 'એ સાહિત્યના રૂપમાં એ લેખક જીવે છે' એમ કહી શકાય, કેમકે પોતાના એ સાહિત્ય દ્વારા માણસ અનેકાનેક પેઢીઓ ઉપર અસર કર્યે જાય છે. આવા જીવનનો આપણને અનુભવ છે. એનો સ્વીકાર કરતાં કોઈને વાંધો ન આવી શકે. પણ માણસ મરી ગયો એટલે એના સંસ્કારો અને એનો આત્મા કોઈ નવું શરીર પસંદ કરે છે, એટલે કે કોઈ સ્ત્રીના ગર્ભમાં વિકાસ પામતા શરીરમાં પેસી જાય છે, અને એ રીતે એ પોતાની જન્મ-પરંપરા આગળ ચલાવે છે, એમ માનવાને કશું કારણ નથી."

(આવા અનુભવને પડકાર આપનારી દલીલ સામે કેટલાક લોકો દાખલા આપે છે કે અમુક બાળકોને જન્મ્યા પછી થોડા દિવસ સુધી પૂર્વજન્મનું થોડું થોડું

સ્મરણ રહેલું જણાયું છે. 'એણે પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં માતાપિતા અને સગાંવહાલાંઓ ઓળખી કાઢયાં. પૂર્વજન્મની કેટલીક ઘટનાઓ બીજા કોઈને ખબર ન હતી તે આણે કહી,' વગેરે સજ્જડ પુરાવો એ લોકો આપણી આગળ મૂકે છે. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ જેમને છે એવા લોકોને આપણે ત્યાં 'જાતિસ્મર' કહે છે. આવા જાતિસ્મરોના દાખલા જૂના ધર્મગ્રંથોમાં પણ મળે છે. પણ તેમના ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી. આજકાલ છાપાંઓમાં આવા 'જાતિસ્મર' દાખલા છપાય છે. પણ અનેક લોકો કહે છે કે એ વાંચીને તપાસ કરવા જતાં વિશ્વાસપાત્ર કશું મળતું નથી અને તેથી કહેવું પડે છે કે 'પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની વાત કેવળ કલ્પના જ છે. એ સાચી હોય પણ ખરી અને ન પણ હોય. એટલે એને વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કશું કહી શકાતું નથી.')

અમને લાગે છે કે 'જન્મ-પરંપરા'ની વાત પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી સિદ્ધ થાઓ કે ન થાઓ, જન્મ-પરંપરાની કલ્પના અમને સયુક્તિક લાગે છે. એ માટેની અમારી દલીલો અહીં રજૂ કરવી સારી.

કોઈ પણ નવલકથાનું વચલું જ એક પ્રકરણ વાંચીએ, અને આગળ પાછળના પ્રકરણનો આપણને ખ્યાલ ન હોય, તો વચલું પ્રકરણ ગમે તેટલું રસિક હોય, જાતજાતની વિગતોથી ભરેલું હોય, તો પણ એ પ્રકરણનો અર્થ બેસતો નથી, પ્રયોજન સમજાતું નથી,

અને આપણે કહીએ છીએ કે આની પહેલાંનાં પ્રકરણો હોવાં જ જોઈએ. હોય તો જ આ પ્રકરણનો પૂરો અર્થ સમજી શકીએ.

અને જો જૂનાં બધાં પ્રકરણો હાથ આવ્યાં તો એ વાંચ્યા પછી ચાલુ પ્રકરણ ફરી વાંચીએ તો વાર્તાના રસમાંથી જ આગળની વાર્તા અને જીવન-વિવેચનની અપેક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે કહીએ છીએ કે આ પ્રકરણ સાથે વાર્તા કે વાર્તાનું પ્રયોજન પૂરું ન જ થઈ શકે. (અને એ વાર્તામાં જો આપણને રસ પડયો હોય તો આપણે કહીશું કે) વાર્તામાંથી જ આટલી આટલી અપેક્ષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, એની તૃપ્તિ કોઈ પણ રીતે પૂરી થવી જ જોઈએ. નહીં તો આખી નવલકથા અર્થ વગરની અને અધૂરી જ રહેવાની.

એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ માણસના એક જીવનનો આપણે સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરીએ તો એ બરાબર સમજવા માટે આપણા મનમાં એ માણસના પૂર્વજન્મની અપેક્ષા ઉત્પન્ન થવાની જ, અને પૂર્વજન્મની જો પૂરતી ખબર પડી, તો એ બધી વિગતો પરથી પુનર્જન્મની અપેક્ષા પણ ઉત્પન્ન થવાની જ.

એટલે 'જીવન-પરંપરા'નો જો કોઈ પણ અર્થ હોય, પ્રયોજન હોય, તો કેવળ કૌટુંબિક ઇતિહાસથી એટલે કે વંશપરંપરાની સંપૂર્ણ વિગતોથી પણ એ અપેક્ષા પૂરી થઈ શકતી નથી.

માટે પૂર્વજન્મમાં અને પુનર્જન્મમાં એટલે કે જન્મ-પરંપરામાં વિશ્વાસ રાખ્યે જ છૂટકો છે.

આમ કેવળ 'અપેક્ષાના સમાધાનને કારણે' પૂર્વ-જન્મ ઉપર અને પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો એટલા ખાતર પુરાણોએ, લોકકથાઓએ અને આજના લોકોએ ગોઠવેલી અથવા માનેલી બધી વાર્તાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ છે જ નહીં. 'જન્મ-પરંપરાની શક્યતા યોગ્ય છે' એ વાત માન્યા વગર ચાલે નહીં. એટલું કબૂલ કર્યું માટે પુરાણોની, ધર્મગ્રંથોની, અથવા બીજી રીતે ચાલતી આવેલી વાતો પર વિશ્વાસ રાખવાને આપણે બંધાયેલા નથી. અને છતાં વિશ્વાસ રાખવા જઈએ તો ભોળા લોકોની ન્યાતમાં આપણી ગણતરી કરનારને આપણે કશું કહી ન શકીએ.

અને તેથી જ ગીતાના એક વચનમાંથી નીકળતો બધો જ અર્થ સ્વીકારવા તરફ મારું મન દોડે છે.

ગીતાના સર્વજ્ઞ ભગવાને (શ્રીકૃષ્ણે) માણસજાતના પ્રતિનિધિ અર્જુનને કહ્યું, "હે અર્જુન! મારા ઘણા ઘણા જન્મો થયા છે; અને તારા પણ એટલા જ અસંખ્ય જન્મો થયા છે. તે બધા હું જાણું છું. હે પરંતપ અર્જુન! એ બધા થઈ ગયેલા જન્મો તું જાણતો નથી, જાણી શકવાનો નથી." શ્રીકૃષ્ણના વચનમાંથી આટલો સંપૂર્ણ અર્થ કાઢ્યા પછી હું કહું છું કે 'ઈશ્વરે કેવળ અર્જુનને જ નહીં,

પણ તમામ માણસ જાતની કોઈ પણ વ્યક્તિને, થઈ ગયેલા જન્મોની જાણકારી આપી નથી' એટલે માણસને પૂર્વજન્મની વિગતોની જાણ થાય એવી ગોઠવણ ભગવાનને ત્યાં છે જ નહીં.

આ તો થઈ ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા જન્મોની વાત, હવે પછી થનારા, ભગવાનના કે માણસના, જન્મો વિષે ગીતાના ભગવાને કશું કહ્યું નથી. (અહીં ઇસ્લામનું એક વચન આપણી મદદમાં આવે છે જેમાં ઇસ્લામનો ભગવાન કહે છે કે "હવે પછી શું થવાનું છે એની જાણકારી સામાન્ય માણસને તો શું પણ મારા નબીઓને, પયગંબરોને પણ મેં આપેલી નથી.") ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે એ તો ફક્ત ભગવાન જ જાણી શકે છે – પણ એણે પણ ભવિષ્યનું બધું જાણી લેવાની જરૂર ખરી? (આગળનું બધું નક્કી જ હોય તો ભવિષ્યના જીવનમાં કે ઇતિહાસમાં રસ પણ શો હોઈ શકે? નાટકમાં ગોઠવેલાં પાત્રો જેમ નાટકમાં લખ્યા પ્રમાણે જ બોલે છે અને ચાલે છે તેવો જ જો ભવિષ્યકાળ થઈ જાય તો વ્યક્તિની જવાબદારી અને નૈતિક જીવનનો પાયો જ તૂટી જશે. આમ બધું થવાનું જ હતું માટે થયું, ન થયું, થાત નહીં. એટલે કોઈને કશી નૈતિક જવાબદારી રહે જ નહીં. અથવા નૈતિક જવાબદારી પણ એક નાટકી રમત–વાત જ થઈ જવાની.

ઉપર મેં કહ્યું કે 'પુનર્જન્મ વિષે આપણી પાસે

મક્કમ પુરાવો નથી.' એ વાત મેં આજના પંડિતોની દૃષ્ટિએ કરી કેમકે એમની સાથે મારે લડવું નથી. અને એ લોકોને ગળે ઊતરી શકે એ જાતની પુનર્જન્મ વિષેની મારી દલીલો મેં કરી દીધી છે.

પણ મારે અહીં ભારપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે આપણી સંસ્કૃતિમાં પુનર્જન્મ વિષે જરાયે શંકા નથી. ગીતામાં ભગવાન દૃઢતાથી (ધ્રુવપણે) કહે છે–

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च।

અને આપણી આખી જીવન-કલ્પના, જન્મ-પરંપરાના સિદ્ધાન્ત ઉપર જ આધાર રાખે છે. તેથી આપણું જાતીય અને સાંસ્કૃતિક માનસ પણ એ રીતે જ ઘડાયું છે. આપણે વિદેશી લોકો સાથે ચર્ચા કરતી વખતે એમની મુશ્કેલીઓ માન્ય રાખીને એમની સાથે જેવી દલીલો કરી શકીએ તેવી દલીલો મેં ઉપર કરી છે. અને મને લાગે છે એ જ યોગ્ય છે.

પુનર્જન્મની કલ્પના વિષે આટલી સ્પષ્ટતા કર્યા પછી આપણે મૃત્યુ વિષેનું ચિંતન કાંઈક પાકે પાયે કરી શકીશું.

(૩)

આપણે કોઈ પણ લેખ લખીએ ત્યારે એક વાક્ય પૂરું થાય કે પૂર્ણવિરામ નોંધીએ છીએ. બોલતી વખતે પણ વાક્ય પૂરું થાય એટલે જરા થોભીએ છીએ. વિચાર કરવામાં

કે એ રજૂ કરવામાં, આ પૂર્ણવિરામનું જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું જ આપણે માટે મૃત્યુનું મહત્ત્વ છે. વિચાર પરંપરા તો ચાલવાની જ છે. પણ એક વિચારને એક વાક્યમાં ઠેકાણે પાડીએ, તો જ બીજા વાક્ય માટે આપણે તૈયાર થઈ શકીએ છીએ. વિચાર કરવાની આપણી ક્રિયા જ આ સગવડ માગી લે છે. બરાબર એ જ રીતે આપણે એક જન્મ વ્યવસ્થિતપણે (અથવા અવ્યવસ્થિતપણે) પૂરો કરી મરણની સગવડ (પૂર્ણ વિરામની પેઠે) મેળવીએ છીએ કે જેથી આપણો જીવનપ્રયોગ આગળ અને આગળ ચાલી શકે. આ વસ્તુ જો બરાબર ગળે ઊતરે તો વાંચકને હું નમ્રપણે પૂછીશ કે 'તમે પૂર્ણવિરામને સંકટ ગણો છો? પૂર્ણવિરામ આવ્યો માટે રોઈ પડો છો?' તમારી સગવડ ખાતર હું તમને સૂચવીશ કે કહો' એક વાક્યના કર્તા, કર્મ ક્રિયાપદ અને બીજા બધા સંબંધી શબ્દો ખોઈ બેસવા અને સાવ નવા કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ લઈને એમની સાથે વિચારોનો નવો જન્મારો શરૂ કરવો એ હાડમારી તો ખરી જ ને?' કેટલું બધું દુઃખ કે એક વિચારનો અંત આવી ગયો એને માટે રોઈએ નહીં? એનું શ્રાદ્ધ કરીએ નહીં? એ વાક્યનું સ્મરણ કાયમ રહે એટલા માટે એક સ્મારક ઊભું કરીએ નહીં?" (તમારી સાથે સહાનુભૂતિ રાખી તમારા પક્ષમાં આટલી બધી દલીલો મેં સૂચવી, છતાં તમે હસો છો એ જ બતાવે છે કે તમે મારા પક્ષમાં આવી ગયા છો અને મૃત્યુને એક પૂર્ણવિરામ કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપતા નથી.)

કોઈ પણ દલીલો કરનાર માણસ કહેશે કે વાક્ય-પરંપરાના રૂપમાં જ આપણે વિચાર કરી શકીએ છીએ. તેથી વચમાં વચમાં પૂર્ણવિરામનું આવવું અમારા હકમાં છે. બરાબર એ જ રીતે એક મનીષીએ વિદેશી લોકોને સમજાવતાં કહ્યું હતું, 'It is our privilege to die.' એક વાક્યનો સહવાસ ખોયા વગર નવા વાક્યનો પ્રારંભ થઈ શકતો નથી. એને જો હાડમારી ગણાય નહીં તો મૃત્યુને પણ હાડમારી ગણાય નહીં. એ જ અર્થમાં મેં મૃત્યુને 'પરમ સખા' કહ્યું છે. વાક્ય જલદી જલદી પૂરું થાય છે. જ્યારે જીવન પૂરું થવા માટે લગભગ એક જમાનો લાગે છે. એટલા ખાતર વાક્યની ઉપમા (અથવા આ નવી જાતનું ઉપમાન) ફેંકી દેવાય નહીં.

એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે આપણે બધાં (મનુષ્યો તેમ જ અન્ય પ્રાણીઓ) જીવન-પરંપરાનો પ્રયોગ ચલાવીએ છીએ. અને છતાં એ પ્રયોગનું વિગતવાર વ્યાકરણ આપણા હાથમાં આવ્યું નથી. તેથી જ આપણે મૂંઝાઈએ છીએ. (વ્યાકરણ હાથ આવે નહીં ત્યાં સુધી અમુક મૂંઝવણ રહેવાની જ. પણ એનો ઇલાજ એક જ છે. ધીરજપૂર્વક આપણે એ વ્યાકરણ સમજવાના અને ખીલવવાના પ્રયત્નો કર્યા કરીએ.) જેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાન, ફિલસૂફી અથવા 'દર્શન' કહીએ છીએ તે ખરું જોતાં જન્મ-પરંપરાના પ્રયોગનું વ્યાકરણ તૈયાર કરવાના પ્રયત્નો જ છે.

કેટલાક લોકો પોતાના વિચારો રજૂ કરવાની ઉતાવળમાં એકાદ વાકચ અર્ધું, પોણું કે એથીયે વધારે રચ્યા પછી એને અધૂરું જ છોડી દઈ નવું વાકચ શરૂ કરે છે. આવી રીતે બોલનાર માણસની ઉતાવળને કારણે આપણે ચિડાઈએ છીએ. (એ આપણા હકની વાત છે.) છતાં એની વાત ધ્યાનમાં તો આવે જ છે, અને તેથી આપણે સાંભળવાનું છોડી નથી દેતા. આપણી જન્મ-પરંપરામાં પણ એ જ રીતે કેટલાંક વાકચો (જન્મો) અધૂરાં છોડી દેવાં પડતાં હોય તોયે એની પણ આપણે તૈયારી રાખ્યે જ છૂટકો. તૈયારી ન રાખીએ તો જઈએ ક્યાં? આ જ રીતે ઘણાં જીવનો અધૂરાં રહ્યાં હોય એટલામાં પૂર્ણવિરામ હાજર થાય છે. એનો ઇલાજ આપણી પાસે નથી.

હું માનું છું કે મૃત્યુનું સ્વરૂપ મેં આ રીતે આપણા લોકો માટે પૂરી રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

મૃત્યુ કઈ રીતે આવે એ આપણે જાણતા નથી. મૃત્યુ કઈ રીતે આવે એ ઘણે ભાગે આપણા હાથની વાત નથી. પૂર્ણવિરામ માણસને ગમતો નથી. એ પરિસ્થિતિનો આપણે સ્વીકાર કરીએ. પણ તેથી મૃત્યુનું સ્વરૂપ સમજવામાં આપણને મુશ્કેલી આવવાનું કારણ નથી.

આટલું વ્યાકરણ જો ગળે ઊતર્યું હોય તો મરનાર માણસનું મરતી વખતનું માનસિક દુઃખ ઘણું ઓછું થઈ

જાય અને આસપાસનાં સગાંવહાલાં, ઇષ્ટમિત્ર અને સ્નેહી-સંબંધીઓના દુઃખનું ઘણું કરીને નિવારણ આપણે જરૂર કરી શકીએ. કેટલાક લોકો સહેજસાજ દુઃખ સેવે, તો આપણે એમની એ નબળાઈ દરગુજર કરીએ. તત્ત્વચર્ચામાં એ દુઃખને વિશેષ સ્થાન કે અર્થ હોઈ જ ન શકે.

[એક ઘરમાં ઘણાં વર્ષો સુધી કોઈ બાળક આવ્યું ન હતું. એક જુવાન છોકરો પરણ્યો. ઘરમાં આવેલી ભાગ્યશાળી વહુએ એક વર્ષની અંદર એક મજાનું બાળક આપ્યું. ઘરમાં આનંદ થયો. હું રહ્યો તત્ત્વજ્ઞાની, છતાં એ લોકોના આનંદમાં ભળી ગયો. એટલું જ નહીં પણ કુલદીપક બાળક જન્મ્યું એના સ્વાગતમાં એક ગીત પણ રચી આપ્યું. લોકો રાજી રાજી થયા.

પછી મેં એમને એક વિચાર સમજાવવા માટે એક પ્રસંગ કલ્પ્યો અને કહ્યું—

આ બાળક, પૂર્વજન્મમાં એક અદ્ભુત સાક્ષાત્કારી પુરુષ હતું. અનેક લોકોને એની પાસેથી પ્રેરણા મળતી. એ સેવા બિલકુલ ઓછી ન થાય એટલા જ ખાતર કશો આરામ લીધા વગર, જે કોઈ દુઃખી માણસ આવે તેની વાતો સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળી એની યોગ્યતા પ્રમાણે એને સૂચનો આપે. સાધના બતાવે. પરિણામે જે આવે તે સંતોષ પામીને પાછાં જાય. આમ લોકો આવે અને જાય. પોતાને થયેલો લાભ લોકોને સંભળાવે. એટલે

વધુ લોકો આ સત્પુરુષની આસપાસ ભેગા થાય. એટલામાં કોણ જાણે એક રાત્રે લોકો સાથે વાતો પૂરી કર્યા પછી કહે, "આ ભવે ઘણું કામ થયું: મારે હવે નવી જાતના જીવનપ્રયોગો કરવાં છે. આ તો એક શક્તિ હાથ આવી એનો લાભ લોકોને આપતો જાઉં તો આખું જીવન જાણે એક ગુણાકાર થઈ જાય છે. એની ઉપયોગિતા હું સમજું છું. મારે નવી ઢબે સેવા કરવી છે. નવી દુનિયામાં જ એ કરી શકું. હવે ભગવાન જાણે એનો વખત ક્યારે આવે છે." એમ કહી એ કાયમના સૂઈ ગયા.

બીજે દિવસે કેવળ એમનો મૃતદેહ જ રહી ગયો હતો. આસપાસના લોકોએ આક્રંદ કર્યું. જેમની મુલાકાત થવાની હતી તેઓ છાતી કૂટતાં પાછા ગયા. 'અમારું નસીબ જ ખોટું. અમે અહીં વહેલા ન આવી શક્યા.' ઈ. પછી મેં કહ્યું, "આમ કકળાટ કરતા પાછા જનાર લોકોને જીવનમરણનું રહસ્ય સમજાવીને અને દુઃખી લોકોને સાન્ત્વના આપીને હું અહીં આવ્યો છું. એ લોકોના દુઃખ સાથે હું એકરૂપ થયો હતો. મારું હૈયું પણ વલોવાયું હતું. હવે જોઉં છું કે એ જ જીવ તમારે ત્યાં જન્મ લઈને આવે છે. 'ઘરમાં એક બાળક હોય તો કેવું સારું' એ જાતની તમારી ઝંખના સમજીને આ તમારી વહુના ગર્ભમાં એણે પ્રવેશ કર્યો. અને પોતાની નવી કારકીર્દિ માટે, નવા જીવન-પ્રયોગ માટે, આ શરીર એણે પસંદ કર્યું છે. આ બાળક કુળોદ્ધારક

થશે. એ ધ્યાનમાં રાખી એને એને રસ્તે વિકાસ કરવા દો. બુદ્ધ ભગવાનના પિતાએ જેમ દીકરાનું જીવન પોતાને ગમતી ઢબે વાળવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યો તેમ તમે નહીં કરતા."

હવે પેલા સંતપુરુષના શિષ્યો (ડૉક્ટરના રોગીઓ) એના મૃત્યુ માટે શોક કરવા લાગ્યા છે. એ જીવ તમારે ત્યાં જન્મ્યો એટલે તમે આનંદઘેલા થયા છો. ત્યાં મૃત્યુ ન થાત તો અહીં જન્મ ન થાત, એવો વિચાર કરી જન્મ-મૃત્યુનું રહસ્ય કાં ન ઓળખો ? અને તમે તમારો આનંદ પેલા સંતપુરુષના શિષ્યો કે (રોગીઓ) આગળ વ્યક્ત કરવા જાઓ તો એમની અને તમારી સ્થિતિ કેવી થશે એનો પણ વિચાર કરો. એકનું નુકસાન તો બીજાનો લાભ એ જ જો જીવનનું રહસ્ય હોય તો પેલા લોકો પોતાનું દુઃખ ઓછું કરે અને તમે તમારા આનંદની ઘેલછા ઉતારી દો તો ખોટું શું ?)

કેટલાક ભોળા લોકો મૃત્યુને પોતાના આ જન્મના કે પૂર્વજન્મના પાપનું ફળ માને છે. એમ જ હોત તો પુણ્યવાન લોકોને મરણ હોત જ નહીં. તમે જુઓ છો કે પુણ્યવાન અને પાપી બધા જ મરે છે. જાગૃતિને અંતે ઊંઘ આવે જ છે. ઊંઘ પૂરી થયા પછી જાગ આવે જ છે. તો જાગ અને ઊંઘ એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. એ નથી પાપનું પ્રાયશ્ચિત કે નથી પુણ્યનું ફળ. અથવા 'પાપ પુણ્યનો વિચાર કર્યા વગર તમને ચાલતું

જ ન હોય તો મૃત્યુને પુણ્યનું જ ફળ કેમ ન ગણો ?' સૂઈને ઊઠયા પછી તાજગી આવે છે, થાક ઊતરી જાય છે, નવો ઉત્સાહ જાગે છે, અને નવી પરિસ્થિતિ આપણને મળે છે. તે જ રીતે મૃત્યુને લીધે નવો જન્મ મળનાર છે એનો આનંદ કેમ ન માનો ? આટલા પરમ સખા મૃત્યુને ઉત્સાહભેર આવકારવાને બદલે તમે કોઈ સૂતકીની પેઠે વિષાદમાં કેમ ડૂબી જાઓ છો ?

મારો એક અનુભવ મેં અન્યત્ર ટાંક્યો છે.

સ્વરાજની હિલચાલના પ્રારંભના દિવસો હતા. ગાંધીજીને છ વર્ષની સજા થઈ હતી. હું એમનું 'નવજીવન' ચલાવતો હતો. એક સાલની સજા (ખરું જોતાં નિવૃત્તિ) સાબરમતી જેલમાં માણતો હતો. ત્યાં સ્વાભાવિકપણે જાતજાતના કેદીઓ સાથે ઓળખાણ થઈ. જેલમાં નાના મોટા અમલદારો સાથે એક જાતની દોસ્તી બંધાઈ. કેટલાક કેદીઓ સ્વભાવ પ્રમાણે અંદર અંદર ગાળાગાળી કરતા. કોક વાર મારામારી પણ કરતા. પરિણામે સજામાં વધારો મેળવતા. એ બધા સાથે સહાનુભૂતિપૂર્વક વાતો કરવાને કારણે તેઓ મને ચાહતા થયા હતા.

સાદી કેદ હોવા છતાં વિનોદ ખાતર મેં જેલર પાસેથી કામ માગી લીધું હતું. એ કામ સંતોષકારક કર્યું તેથી સજામાંથી આઠ દસ કે વધારે દિવસો કપાયા હશે. જે દિવસે જેલમાંથી છૂટવાનો હતો તે દિવસે કેદીઓ, જેલના

નોકરો, ચોકી કરનાર પોલિસો, બધાંના મોઢા ઉપર અમારા વિદાયની ગમગીની હતી. કહે કે 'તમે જાઓ છો એથી અમને દુ:ખ થાય છે.' એ લોકો એટલું જ કહે, 'બહાર જશો. તમારાં સગાંવહાલાં તમને મળીને ખુશ થશે. દેશ પણ રાજી થશે. અમને તમારા જેવા.... નો સહવાસ ફરી ક્યારે મળવાનો હતો ?' કેટલાક કહે, 'અમને ખબર નથી કે લાંબી સજા પૂરી કરીને અમે બહાર જઈશું કે આ જેલમાં જ અમારે માટે એક ખાડો નીમેલો છે. તમારા સહવાસનો અંત આવતાં જે દુ:ખ થાય છે તે કેમ સંતાડીએ ? અને તમે જેલમાંથી મુક્ત થઈ આઝાદી પાછી મેળવો છો એનો આનંદ પણ થાય છે.'

છેવટે જેલના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ મેજર ડૉઈલે એટલું જ કહ્યું, "It was pleasant to meet you every morning. I shall miss you for some days. But don't come again." આમાં બધું આવી ગયું.

તેથી જ હું કહું છું કે જન્મ-પરંપરામાં માનનાર માણસ મૃત્યુનું ખરું રહસ્ય સમજી શકે છે—જો એ ચિંતનશીલ હોય તો. પછી મૃત્યુનું દુ:ખ રહે ખરું ?

■

૧૯

જન્મ-મરણની બાધકતા દૂર કરીએ

માણસ મુસાફરીએ ઊપડ્યો હોય તો નવા નવા દેશો અને નવા નવા માણસો જોવાનો આનંદ એ મેળવે છે. નવી નવી પરિસ્થિતિમાં પોતાને મૂકેલો જોવામાં પણ માણસોને કેટલો બધો આનંદ થાય છે! આવો બધો આનંદ માણવા છતાં એને એક સ્મરણ કાયમ રહે છે કે આપણે મુસાફર છીએ. આ મુસાફરીનો અંત આવવાનો જ છે. મુસાફરી કાયમ ટકવાની વસ્તુ નથી.

એ જ રીતે માણસ જ્યારે જીવે છે ત્યારે એણે જીવનનો અનુભવ મેળવવો, એનું રહસ્ય સમજવું અને માણવું એ એનું મુખ્ય કામ છે. જીવન જીવવામાં જે સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે, મૂંઝવણો ઉત્પન્ન થાય

છે અને હારજીત મળે છે એ બધું મળીને જીવનાનંદ થાય છે. (આનંદ એટલે કેવળ સુખ નહિ, કેવળ વિજય નહિ, અને તૃપ્તિ તો નહિ જ નહિ. આનંદ એટલે સુખદુઃખ, લાભહાનિ, હારજીત, મૂંઝવણ અને એનો ઉકેલ, અને અણ-ઉકલેલી મૂંઝવણો, એ બધું મળીને જે જીવન અનુભવાય છે તે સમગ્ર અનુભવ. એ જ ખરેખરો જીવનાનંદ હોય છે.)

આવો જીવનાનંદ અનુભવતાં અને માણતાં છતાં માણસને અખંડ સ્મરણ રહેવું જોઈએ કે આનો અંત આવવાનો જ છે. ગમે તે ક્ષણે મરવાનો પ્રસંગ આવશે. એને માટે જાગરૂક મને અને પ્રસન્ન ચિત્તે અખંડ તૈયાર રહેવું એ પણ એક જીવન-સાધના છે. મારે મરવાનું છે એનું સ્મરણ જો માણસ ભૂલી જાય તો એટલે દરજ્જે એની જીવન-સાધના કાચી.

જીવનનો અંત આવવાનો છે, મરણ નિશ્ચિત છે, એ વિષે પાકું ચિંતન કર્યા પછી, મરણ એક સંકટ છે, દુઃખ છે અથવા વિનાશ છે, એ જાતનો વિચાર મારા મનમાં ઊગતો જ નથી. સાથે સાથે એ પણ સાધનાનું જ અંગ છે કે મરણ ટળે અથવા મરણ-ઘડી લંબાય તો સારું એવો વિચાર જેમ મારી જીવન-સાધનામાં બેસતો નથી તે જ પ્રમાણે મરણ જલદી આવે તો કેવું સારું એવો વિચાર પણ મનમાં આવતો નથી. દુઃખ, મૂંઝવણ, હાર અથવા ફજેતી આવી પડે ત્યારે પણ એ અનુભવ કોઈ કાળે એવો અસહ્ય થયો નથી કે 'આના કરતાં મરી ગયો હોત તો કેટલું સારું?' એમ થાય. આ ક્ષણે જીવનનો અંત આવી જાય એવી પણ ઇચ્છા મનમાં ઊઠતી નથી. જીવન

જીવવાની સાધના સ્વીકારી છે એટલે મરણ ટાળવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ વાત સ્વીકારેલી છે. માટે દવા લેવી, સ્થાનાંતર કરવું અથવા મરણ ટાળવાના બધા યોગ્ય ઉપાયો યોજવા એ એક કર્તવ્ય છે એ પણ વસ્તુ સ્વીકારેલી છે. એનો પ્રયત્ન જાગરૂકપણે કરતા છતાં ' મરણ ટળે તો કેવું સારું ! મરવાની મારી તૈયારી નથી' એ જાતના વિચારો મનમાં ઊગતા જ નથી. જીવન-સાધનામાં જેટલી જીવનનિષ્ઠા જરૂરી છે તેટલી અમલમાં મૂકચા છતાં મરણ આવે તો સુખેથી આવે. જીવન જીવવાની મનની પ્રસન્ન તૈયારી છે તેટલી જ પ્રસન્ન તૈયારી મરણનો સ્વીકાર કરવાની પણ છે. આ છે આજની સ્થિતિ. અને તેથી જ મરણનું ચિંતન કરતાં પૂરેપૂરો તટસ્થભાવ રહે છે. મરણ આવે તો કેવું સારું અથવા મરણ ન આવે તો કેવું સારું એવો ભાવ મનમાં ઊગ્યા વગર મરણનું ચિંતન અખંડ જાગૃત રાખવું એ પણ મારે મન મહત્ત્વની જીવન-સાધના છે. અને તેથી જ હું જિગરથી ઇચ્છું કે મરણ વિષેનું મારું લખાણ વાંચનારા લોકો પણ (કાંઈ નહીં તો એ લખાણ વાંચતી વખતે) મારા જેવી જ તટસ્થ, અલિપ્ત જિજ્ઞાસા ભાવે જ બધું વાંચે. इष्टानिष्टोपपत्तिषु સમત્વ જાળવી જો આ ચિંતન વંચાય તો જ એનો પૂરેપૂરો લાભ થશે.

મેં આના પહેલાં કહ્યું જ છે તે અહીં યાદ રાખવા ફરી કહું છું કે મરણ એ કોઈ સજા નથી, પાપનું ફળ નથી, પુણ્યનો ક્ષય થયાનું લક્ષણ નથી. ' પુણ્યવાન અખંડ જીવે છે અને પાપી લોકોને જ મરવું પડે છે ' એવો અનુભવ જ્યાં સુધી નથી ત્યાં સુધી મરણ એ પાપનું ફળ છે એમ કોઈ સમજાવવા જાય તો તે વાત સ્વીકારવી ના ઘટે.

હા, જે લોકો જન્મવું અને મરવું બંને વસ્તુઓને સંકટ રૂપ ગણે છે તેમને માટે ઉપરનો તર્ક પહોંચી ન વળી શકે. જન્મ અને મરણ બન્ને ટાળવા જેવી વસ્તુઓ છે એ સિદ્ધાન્ત આપણા ભારતીય તમામ તત્ત્વજ્ઞાનોમાં સાર્વત્રિક અને સમાન છે. જીવાત્મા, એનું જન્મમરણ, આ સૃષ્ટિ અને એનો ઉત્પત્તિલય–આ બધું જ અનિષ્ટ છે. બન્નેમાંથી મુક્ત થઈ ને કેવળ આત્મભાવે સદાને માટે અખંડરૂપે રહેવામાં જ પરમ સુખ છે, પરમ આનંદ છે એમ માનનારા લોકોની ભૂમિકા માણસજાતે માન્ય કરેલી છે એમ લાગે છે.

એવા લોકોને કહી શકાય કે જો પરમાત્મતત્ત્વ અથવા પરબ્રહ્મ તત્ત્વ અખંડ છે, અનંત છે, સતત છે અને જો જીવનભાવ અથવા આ સૃષ્ટિ કેવળ મિથ્યા જ છે, ભ્રમણા જ છે તો એનો ભય શા માટે? આ ભ્રમણા જો બ્રહ્માનુભવમાં બાધક હોય તો એને મિથ્યા ન કહી શકું. અને જો એ મિથ્યા જ હોય તો એની સામે જેહાદ ચલાવવાની જરૂર પણ ન હોય. (એમની સામે એમનો જ તર્ક ઊભો કરીને એમને નિરુત્તર કરી શકાય.)

આત્મા અને પરમાત્મા, જીવ અને શિવ, જગત અને જગદીશ્વર એમનું ચિંતન કરતાં કરતાં હું એ ભૂમિકા પર આવી પહોંચ્યો છું કે પરબ્રહ્મને જે પોતાનો અખંડ આનંદ છે એના અનુભવનું આ પણ એક આવશ્યક અંગ છે કે દિશા અને કાળ તેમજ કાર્યકારણ ભાવ આ ત્રણેમાંથી ઉત્પન્ન થતી સૃષ્ટિ (અને આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેવી ઘટમાળ) એનો પણ નિત્યનૂતન અનુભવ કરતા રહેવું અને

આ અનુભવ અખંડ ચાલુ રહેવા છતાં પોતાના બ્રહ્માનંદમાં કશી ઊણપ ન આવે. એ જ ખરેખરો પરમાનંદ છે. એ જ સહજ સમાધિ અથવા પૂર્ણ સમાધિ છે.

'દેહધારણ કરવો જ ન પડે' એ એક સ્થિતિ છે. તે ઉત્તમ સ્થિતિ છે એ ખરું. પણ "દેહ ધારણ કરીને એના ગુણકર્મ પ્રમાણે જીવતા છતાં વિદેહ અવસ્થા અનુભવતા રહેવું" આ સ્થિતિ પેલી બ્રહ્માનંદ સ્થિતિ કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી.

અને આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કાંઈ પણ પ્રયોજન હોય તો આ વિદેહ અવસ્થા (જેને સહજ સમાધિનું નામ સંતોએ આપ્યું છે) ને બ્રહ્માનંદની ઉચ્ચતર ભૂમિકા માનવાને વાંધો ન હોવો જોઈએ. પરમાત્માએ તો સૃષ્ટિ પેદા કરી ત્યારે તેઓ પોતાની સર્વોચ્ચ-સ્થિતિમાંથી નીચે ઊતર્યા એમ જ્યાં સુધી કોઈ કહેતું નથી અને માનતું નથી ત્યાં સુધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ (અથવા ઉત્પત્તિ-પરંપરા) એ એક મોટી ભૂલ છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.

આને જ હું જીવનયોગ કહું છું. આ યોગ સિદ્ધ થયા પછી જે જીવનાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેને બ્રહ્માનંદથી ભિન્ન માનવાની કશી જરૂર નથી. અદ્વૈતનો જો કાંઈ અર્થ હોય તો જીવનાનંદમાંથી જ બ્રહ્માનંદ મેળવી શકાય છે અને એ અખંડ માણી શકાય છે એ વસ્તુ માન્ય કરતાં કશી મુશ્કેલી હોવી ન જોઈએ.

જીવનયોગ, જીવનાનુભૂતિ અને જીવનાનંદ—આમાં બધું આવી જાય છે.

□